БІЛИЙ ПАРОПЛАВ

1

У нього було дві казки. Одна своя, про яку ніхто не знав. Друга та, яку розповідав дід. Потім не лишилося ні одної. Про це й мова. Йому тоді минуло сім років, ішов восьмий. Спершу купили портфель. Чорний дерматиновий портфель з блискучим металевим замочком-заскочкою, що проскакувала під скобочку. З накладною кишенькою на всякий дріб'язок. Одно слово, незвичайний найзвичайнісінький шкільний портфель. З цього, либонь, усе й почалося.

Дід купив його у заїжджій автокрамниці. Автокрамниця, об'їжджаючи з крамом скотарів у горах, завертала іноді й до них на лісний кордон, у Сан-Ташську долину.

Звідси, від кордону, міжгір'ями й схилами підіймався з верхоріччя заповідний гірський ліс. На кордоні всього лише три родини. Та все ж таки автокрамниця час від часу навідувалась і до лісників.

Єдиний хлопчина на всі три двори, він завжди перший помічав автокрамницю.

— Їде! — гукав він, підбігаючи до дверей і вікон.— Машина-магазин їде!

Колісна дорога пробивалася сюди з узбережжя Іссик-Кулю, весь час ущелиною, берегом річки, весь час по камінню й вибоях. Не так легко було їздити по такій дорозі. Дійшовши до Караульної гори, вона підіймалася з дна ущелини на косогір і звідти довго спускалася по крутому схилу до подвір'їв лісників. Караульна гора зовсім близенько — влітку майже щодня хлопчик бігав туди дивитися в бінокль на озеро. І

там, на дорозі, завжди все видно як на долоні —Л пішого, і кінного, і, звичайно ж, машину.

Того разу — а це трапилося жаркого літа — хлопець купався в своїй загаті й звідти побачив, як по схилу закуріла машина. Загата була край річкової мілини, на ріні, її спорудив дід з каміння. Якби не та загата, хтозна, може б, хлопчика давно вже не було й на світі. І, як казала баба, річка давно б уже перемила його кістки й винесла б їх просто в Іссик-Куль, і роздивлялися б їх там риби і всякі водяні створіння. І ніхто б не шукав його і не побивався за ним — тому що нічого лізти в воду і тому що не дуже він комусь потрібен. Поки що цього не сталося. А коли б сталося, хто знає,— баба, може, й справді не кинулася б рятувати. Якби він був їй рідний, а то ж, вона каже, чужий. А чужий — завжди чужий, хоч і як його годуй, хоч і як його доглядай. Чужий... А що коли він не хоче бути чужим? І чому саме він повинен бути чужим? Може, не він, а сама баба чужа?

Але про це — потім, і про загату дідову також потім...

Так от, побачив він тоді автокрамницю, вона спускалася з гори, а за нею по дорозі курява клубками здіймалася. І так він зрадів, наче знав, що йому куплять портфель. Він миттю вискочив з води, швидко натяг на худі ноги штани і, ще мокрий, посинілий — вода в річці холодна,— побіг стежкою до двору, щоб першому оповістити про те, що їде автокрамниця.

Хлопчик хутко біг, перестрибуючи через кущики та обминаючи валуни, якщо не міг їх перескочити, і ніде не загаявся й на мить — ні біля високих трав, ні біля каменів, хоч і зна^, що були вони зовсім не прості. Вони могли образитись і навіть підставити ніжку. "Машина-магазин приїхала. Я прийду потім",— кинув він на ходу "Лежачому верблюдові" — так він назвав рудий горбатий граніт, що по груди ввійшов у землю. Як звичайно, хлопчик не минав "Верблюда", не поплескавши його по горбу. Плескав він його по-хазяйськи, як дід свого куцохвостого коня — так, недбало, мимохідь: ти, мовляв, почекай, а я

одлучуся тут у справі. Був у нього валун "Сідло" — наполовину білий, наполовину чорний, рябий камінь з сідловии-кою, де можна було посидіти верхи, як на коні. Був ще камінь "Вовк" — дуже схожий на вовка, бурий, з сивизною, з могутнім загривком і важким надлоб'ям. До нього він підкрадався поповзом і прицілювався. Та найулюбленіший камінь —це "Танк", несхитна брила біля самої річки на підмитому березі. Так і гляди, кинеться "Танк" з берега й піде, і завирує річка, закипить білими бурунами. Танки ж у кіно так і ходять: з берега в воду — і пішов... Хлопчик рідко бачив фільми, а тому добре запам'ятовував те, що бачив. Дід іноді возив онука в кіно на радгоспну племферму в сусіднє урочище за горою. Тому й з'явився на березі "Танк", ладен щомиті кинутися через річку. Були ще й інші — "вредні" або "добрі" камені і навіть "хитрі" й "дурні".

Серед рослин теж — "любі", "сміливі", "боязкі", "злі" та всякі інші. Колючий осот, наприклад,— головний ворог. Хлопчик рубався з ним десятки разів на день. Та кінця-краю тій війні не видно було — осот усе ріс і множився. А от польова березка, хоч вона теж бур'ян,— найрозумніша і найвеселіша квіточка. Краще за всіх зустрічає вона вранці сонце. Інші трави нічого не розуміють — чи то ранок, чи вечір, їм однаково. А березки, тільки пригріє проміння, розплющують очі, сміються. Спершу одне око, потім друге, а далі одне за одним розпускаються на березках усі закрутки квітів. Білі, ясно-голубі, бузкові, різні... І якщо сидіти біля них зовсім нишком, то здається, що вони, прокинувшись, нечутно шепочуться про щось. Мурашки і ті про це знають. Уранці вони бігають по березках, мружаться на сонечко і слухають, про що розмовляють квіти між собою. Може, сни розповідають?

Удень, як звичайно — опівдні, хлопчик любив забиратися в зарості стеблистих шіралджинів. Шіралджини високі, квіток на них немає, а такі пахучі, ростуть вони острівцями, збираються купами, не підпускають близько інші трави. Шіралджини — вірні друзі. Особливо коли кривда якась і хочеться плакати, щоб ніхто не бачив, у шіралджинах найкраще можна сховатися. Пахнуть вони, як сосни на узліссі. Гаряче й тихо в

шіралджинах. І головне — вони не затуляють неба. Треба лягти гбрілиць і дивитися в небо. Спершу крізь сльози майже нічого не розрізниш. А потім припливуть хмари і витіватимуть угорі все, що ти задумаєш. Хмари знають, що тобі не дуже добре, що тобі хочеться подітися кудись — піти або полетіти, щоб ніхто тебе не знайшов і щоб усі потім зітхали й ахкали — зник, мовляв, хлопчина, де ми його тепер знайдемо?.. І щоб цього не сталося, щоб ти нікуди не зникав, щоб ти нишком лежав і милувався хмарами, хмари перетворюватимуться у все, чого ти забажаєш. З тих самих хмар виходять усілякі речі. Треба лише вміти розпізнавати, що зображують хмари.

А в шіралджинах тихо, і вони не затуляють неба. Отакі вони, шіралджини, що пахнуть гарячими соснами...

І ще всяку всячину знав він про трави. До сріблистої ковили, що росла на заплавній луці, він ставився поблажливо. Вона химерна, ковила! Вітряна голова. її м'яке, шовковисте волоття без вітру жити не може. Тільки й жде — Куди повіє, туди й хилиться. І вклоняються всі волотки як один, уся лука, неначе по команді. А як дощ піде або гроза почнеться, не знає ковила, куди й приткнутися. Хилитається, никне, припадає до землі. Якби ноги були, втекла б, мабуть, куди очі бачать... Але то вона прикидається. Вщухне гроза, і знову легковажна ковила на вітрі — куди вітер, туди й вона...

Сам, без друзів, хлопчина жив у колі тих нехитрих речей, які його обступали, і хіба що тільки автокрамниця могла примусити його забути про все й прожогом бігти до неї. Що вже й казати, автокрамниця — це тобі не каміння й не трави якісь. Чого там тільки немає, в автокрамниці!

Коли хлопчик добіг до домівки, автокрамниця вже під'їжджала до двору, за будинками. Будинки на кордоні стояли фасадом до річки, подвір'я спадисто спускалося просто до берега, а по той бік річки, зразу од розмитого яру, круто підіймався ліс по горах, так що під'їзд до кордону був єдиний — за будинками. Коли б не добіг хлопчина вчасно, ніхто б і не знав, що автокрамниця вже тут.

Чоловіків на той час не було нікого, всі порозходилися ще зранку. Жінки поралися дома. Але він зненацька пронизливо загукав, підбігаючи до одчинених дверей:

— Приїхала! Машина-магазин приїхала!

Жінки сполошилися. Кинулися шукати заховані гроші. І метнулися з хати, випереджаючи одна одну. Баба і та його похвалила:

— От який він у нас окастий!

Це хлопчикові полестило, наче він сам привів автокрамницю. Він був щасливий від того, що приніс їм цю новину, від того, що разом з ними кинувся на задвірок, від того, що разом з ними товпився біля одчинених дверець автофургона. Але тут жінки зразу забули про нього. їм було не до нього. Товари всякі — очі розбігалися. Жінок було всього три: баба, тітка Бекей — сестра його матері, дружина найголовнішої людини на кордоні, об'їждчика Орозкула,— і дружина підсобного робочого Сейдахмата — молода Гульджамал із своєю дівчинкою на руках. Усього три жінки. Але вони так метушилися, так перебирали й перерили товари, що продавцеві автокрамниці довелося зажадати, щоб вони стали в чергу й не торохтіли всі разом.

Проте його слова не дуже-то вплинули на жінок. Спершу вони хапали все підряд, потім почали вибирати, а'дйлі повертати відібране. Одкладали, приміряли, сперечалися, сумнівалися, десятки разів перепитували про те ж саме. Одне їм не подобалося, друге було дороге, третє не того кольору... Хлопчик стояв збоку. Йому стало скучно. Зникло сподівання чогось незвичайного, зникла та радість, яку він відчув, коли побачив на горі автокрамницю. Автокрамниця нараз перетворилася в звичайну машину, напхану купою всілякого мотлоху.

Продавець хмурився: не видно було, щоб ці жінки мали намір хоч щось купити. Чого він їхав сюди так далеко, по горах?

Так воно й вийшло. Жінки почали відступати, запал їхній спав, вони ніби потомилися. Чомусь навіть стали виправдуватися — чи то одна перед одною, чи то перед продавцем. Баба перша поскаржилася, що грошей немає. А як грошей немає в руках — товару не візьмеш. Тітка Бекей не зважувалась купити щось дороге без чоловіка. Тітка Бекей — найнещасніша з усіх жінок на світі, бо в неї немає дітей, за те й лупцює її під п'яну руку Орозкул, тому й дід мучиться: тітка ж Бекей — його, дідова, дочка. Тітка Бекей щось узяла із дріб'язку і дві пляшки горілки. Ну й даремно, здуру — самій же гірше буде. Баба не втрималась.

— Чого ж ти біду сама на себе накликаєш?—засичала вона, щоб продавець не почув.

. — Сама знаю,— коротко одрізала тітка Бекей.

— Ну й дурна,— ще тихше, але зловтішно прошепотіла баба. Коли б не було продавця, як би вона зараз вичитала тітці Бекей. Ох, вони ж і сваряться!..

Виручила молода Гульджамал. Вона заходилася' пояснювати продавцеві, що її Сейдахмат збирається незабаром до міста, в місті гроші потрібні будуть, тому не може вона розщедрюватися.

Отак вони потоптались коло автокрамниці, товару купили "на копійку", як сказав продавець, і розійшлися по домівках. Ну, хіба це торгівля? Продавець плюнув услід жінкам і заходився збирати розкидані товари, щоб сісти за кермо й поїхати. І в цю мить він помітив хлопчика.

— Ти чого, вухатий? — спитав він. У хлопчика були відстовбурчені вуха, тонка шия й велика кругла голова.— Купити хочеш? То скоріше, а то зачиню. Гроші є?

Продавець питав так, аби спитати, але хлопчик відповів шанобливо:

— Ні, дядю, грошей немає,— і похитав головою.

— А я гадаю, що є,— з удаваним недовір'ям спроквола вимовив продавець.— Ви ж тут усі багачі, тільки прикидаєтесь бідняками. А в кишені в тебе що, хіба не гроші?

— Ні, дядю,— як і раніше, щиро й серйозно відповів хлопчик і вивернув драну кишеню. (Друга кишеня була наглухо зашита).

— Виходить, розгубив ти свої гроші. Пошукай там, де бігав. Знайдеш.

Вони помовчали.

— Ти чий будеш? — знову став розпитувати прода-вець.— Діда Момуна, чи що?

Хлопчик кивнув у відповідь,

— Онук його?

— Еге.— Хлопчик знову кивнув.

— А мати де?

Хлопчик нічого не сказав. Йому не хотілося про це говорити.

— Зовсім вона не дає звістки про себе, твоя мати. Сам не знаєш, чи що?

— Не знаю.

— А батько? Теж не знаєш? Хлопчик мовчав.

— Що ж це ти, друже, нічого не знаєш? — жартома дорікнув йому продавець.— Ну, гаразд, якщо так. Держи,— він добув жменю цукерок. — І будь здоров.

Хлопчик засоромився.

— Бери, бери. Не затримуй. Мені їхати пора. Хлопчик поклав цукерки в кишеню й намірився було

бігти за машиною, щоб провести автокрамницю на дорогу. Він покликав Балтека, страшенно лінивого, кудлатого пса. Орозкул усе погрожував застрелити його — навіщо, мовляв, тримати такого собаку. Та дід усе просив не поспішати: треба, мовляв, завести вівчарку, а Балтека завезти кудись і там лишити. Балтекові байдуже було до всього,— наївшись, спав, а голодний завжди підлизувався до кого-небудь, до своїх і чужих без розбору, аби тільки йому щось кинули. Отакий він був, пес Балтек. Та іноді він а нудьги бігав за машинами. Щоправда, недалеко. Тільки розженеться, потім раптом повернеться і потрухикає додому. Ненадійний собака. Але все ж таки бігти з собакою у сто разів краще, аніж без собаки. Який не є, а все ж собака...

Нишком, щоб не побачив продавець, хлопчик кинув Балтекові одну цукерку. "Гляди,— попередив він пса.— Довго будемо бігти". Балтек повискував, хвостом помахував — чекав ще. Але хлопчик не зважився кинути <ще цукерку. Можна ж образити людину, не собаці ж він дав цілу жменю.

І якраз саме дід появився. Старий їздив на пасіку, а з пасіки не видно, що робиться за будинками. І от вийшло так, що встиг дід вчасно, ще не поїхала автокрамниця. Випадок. Інакше не було б у внука портфеля. Пощастило того дня хлопчині.

Старого Момуна, якого велемудрі люди прозвали Проворним Момуном, знали всі в окрузі, і він знав усіх. Прізвисько таке Момун

заслужив незмінною привітністю до всіх, кого він хоч трохи знав, своєю готовністю завжди щось зробити будь-кому, будь-кому прислужитися. А проте доброзичливість його ніхто не цінив, як не цінили б золота, якби раптом почали роздавати його безкоштовно. Ніхто не ставився до Момуна з тією повагою, на яку заслуговують люди його віку. З ним поводилися по-простому. Траплялося, на великих поминках якогось знатного старця з племені Бугу — а Момун був родом бугинець, дуже пишався цим і не пропускав ніколи поминок своїх одноплемінників — йому доручали різати скот, зустрічати почесних гостей і допомагати їм спішитися, подавати чай, а то й дрова рубати, воду носити. Хіба мало діла на великих поминках, де буває стільки гостей звідусіль? Усе, що доручали Момунові, він робив швидко й легко, і головне — не ухилявся, як інші. Аїльні молодиці, яким треба було прийняти й нагодувати таку велику ораву гостей, дивлячись, як Момун управляється з роботою, казали:

— Що б ми робили, коли б не Проворний Момун?

І виходило, що старий, приїхавши із своїм онуком здалека, опинявся в ролі підручного джигіта-самоварника. Хтось би інший на місці Момуна луснув би від образи. А Момунові хоч би що!

І нікого не дивувало, що старий Проворний Момун прислужує гостям — на те ж він і є все життя своє Проворний Момун. Сам винен, що він Проворний Момун. І коли хтось із сторонніх висловлював подив, чому, мовляв, ти, старий чоловік, на побігеньках у жінок, хіба перевелися в цьому аїлі молоді хлопці,— Момун відповідав: "Небіжчик був моїм братом. (Усіх бугинців він вважав за братів. Та не меншою мірою вони доводились "братами" й іншим гостям). Хто ж повинен працювати на його поминках, якщо не я? На те ми, бугинці, й родичі від самої праматері нашої — Рогатої олениці. А вона, пречудова мати-олениця, заповідала нам дружбу і в житті, і в пам'яті..."

Отакий він був, Проворний Момун!

І старе і мале було з ним на "ти"; над ним можна було й пожартувати — старий сумирний; з ним можна було й не рахуватися — старий змовчить. Недарма кажуть, люди не прощають тому, хто не вміє примусити поважати себе. А він не вмів. . "

Він багато чого вмів у житті. Теслярував, лимарював, скиртоправом був: коли був ще молодший, то в колгоспі такі скирти клав, що шкода їх було розбирати зимою; дощ стікав із скирти, мов з гусака, а сніг дахом двосхилим лягав. У війну трудармійцем був, у Магнітогорську заводські стіни клав, стахановцем величали. Повернувся, хати будував иа кордоні, коло лісу ходив. Хоч і вважався підсобним робочим, проте ліс охороняв він, а Орозкул, зять його, здебільшого в гості їздив. Хіба що начальство наскочить — тоді вже Орозкул сам і ліс покаже, і полювання влаштує, тоді вже він був хазяїном. Момун скот доглядав і пасічникував. Усе життя з ранку до вечора в роботі, в турботах прожив Момун, а примусити поважати себе не навчився.

Та й зовнішність Момуна була зовсім не аксакальська. Ні статечності, ні поважності, ні суворості. Добрий він був, і з першого погляду розгадувалася в ньому ця невдячна властивість людська. У всі часи вчать таких: "Не будь добрий, будь злийГ Ось тобі, ось тобі! Будь злий", — а він, на лихо собі, залишається невиправно добрим. Обличчя його було усмішливе й зморшкувате-зморшкувате, а очі завжди питали: "Чого тобі? Ти хочеш, щоб я зробив тобі щось? То я зараз, ти мені тільки скажи, що тобі треба".

Ніс м'який, качиний, наче він зовсім без хряща. Та й ростом невеликий, моторненький дідок, мов підліток.

На що вже борода — і та не вдалася. Посміховисько якесь. На голому підборідді дві-три волосинки рудуваті — от і вся борода.

Зовсім інше враження, коли раптом бачиш — їде по дорозі ставний дід, а борода, як сніп; у просторій шубі з широкими смушевими

вилогами, в дорогій шапці, та ще й на доброму коні, і сідло посріблене — чим не мудрець, чим не пророк, такому й уклонитися не гріх, такому шана скрізь! А Момун уродився всього лише Проворним Момуном. Можливо, єдина перевага його полягала в тому, що він не боявся принизити себе в чиїхось очах. (Не так сів, не те сказав, не так відповів, не так усміхнувся, не так, не так, не те...) В цьому розумінні Момун, сам того не відаючи, був на рідкість щасливою людиною. Багато хто з людей умирає не стільки від хвороб, скільки від непогамовної пристрасті, що завжди точить їх,— видати себе за щось більше, ніж вони є насправді. (Кому не хояеться, щоб його вважали за розумного, достойного, гарного та ще й грізного, справедливого, рішучого?..)

А Момун був не такий. Він був дивак, і ставилися до нього як до дивака.

Лише одно могло дуже образити Момуна: забути запросити його на раду родичів по влаштуванню чиїхось поминок... Тоді він глибоко ображався і серйозно переживав кривду, але не тому, що обминули його,— на радах він усе одно нічого не вирішував, тільки сидів,— а тому, що порушувалось виконання старовинного обов'язку.

Були в Момуна свої прикрощі й жалі, від яких він мучився, від яких він плакав ночами. Сторонні про це майже нічого не знали. А свої люди знали.

Коли Момун побачив онука біля автокрамниці, то одразу зрозумів: хлопчик чимсь засмучений. Та оскільки продавець приїжджа людина, то спершу старий звернувся до нього. Швидко зіскочив із сідла, подав одразу обидві руки продавцеві.

— Ассалам-алейкум, великий купче! — сказав він напів-жартома-напівсерйозно.— Чи ж щасливо прибув твій караван, чи вдало йде твоя торгівля? — Увесь сяючи, Момун тряс руку продавцеві.— Скільки води спливло, як не бачились! Ласкаво просимо!

Продавець, поблажливо посміюючись з його мови й непоказного вигляду — все ті ж .самі розтоптані кирзові чоботи, полотняні штани, що їх стара пошила, потріпаний піджачок, побурілий на дощі й сонці повстяний капелюх,— відповів Момунові:

— Караван цілий. Тільки от що ж виходить — купець до вас, а ви од купця по лісах та по долах. І жінкам накавуєте копійку держати, як душу-перед смертю. Тут хоч за* вали товарами, ніхто не розщедриться.

— Вибачай, дорогий,— ніяково просив пробачення Мо-мун.— Коли б знали, що приїдеш, не роз'їжджалися б. А що грошей нема, то як нема, то таки нема. Ось продамо восени картоплю...

— Говори! — перебив його продавець.— Знаю я вас, баїв смердючих. Сидите в горах, землі, сіна скільки хочеш. Лісу кругом — за три дні не об'їдеш. Скот держите? Пасіку держите? А копійку віддати — скулитесь. Купи ось шовкову ковдру, швацька машинка зосталася одна...

— їй-богу, немає таких грошей,— виправдувавсь Мо-мун.

— Так я й повірю. Скупишся, старий, грошики складаєш. А куди?

— їй-богу, немає, присягаюся Рогатою матір'ю-олени-цею!

— Ну, візьми вельвету, штани нові пошиєш.

— Узяв би, присягаюся Рогатою матір'ю-оленицею...

— Е-е, та що з тобою воду товкти! — махнув рукою продавець.— Дарма приїхав. А Орозкул де?

— Зранку ще подався, здається, в Аксай. Справи в чабанів.

— Гостює, виходить,— тямуще уточнив продавець. Ніяково замовкли.

— Та ти не ображайся, чоловіче добрий,— знову почав Момун.— Восени, дасть бог, продамо картоплю...

— До осені далеко.

— Ну, коли так, то вибачай. Бога ради, зайди чаю. поп'єш.

— Не того я приїхав,— одмовився продавець.

Він став зачиняти дверці фургона, отоді й сказав, глянувши на онука, що стояв.біля діда вже напоготові, тримаючи за вухо собаку, щоб бігти з ним за машиною.

— Ну, купи хоча б портфель. Хлопчині до школи пора, мабуть? Скільки йому?

Момун одразу вхопився за цю думку: хоч щось та купить у настирливого продавця, і онукові справді потрібен портфель, цієї осені йому до школи.

— Ай справді,— заметушився Момун,— я й не подумав. Як же, сім, восьмий уже. Іди лишень сюди,— покликав він онука.

Дід понишпорив у кишенях, знайшов сховану п'ятірку. Давно вона, мабуть, була в нього, злежалась уже.

— Держи, вухатий.— Продавець лукаво підморгнув хлопчикові і дав йому портфель.— Тепер учись. А не здолаєш грамоти, зостанешся з дідом навіки в горах.

— Здолає! Він у мене тямущий,— обізвався Момун,-перелічуючи здачу.

Потім глянув на онука, що незручно тримав новенького портфеля, притиснув його до себе.

— От і гаразд. Підеш восени до школи,— неголосно сказав він. Тверда, важка долоня дідова м'яко лягла хлопчикові на голову.

І той відчув, як раптом дуже здавило горло, і гостро відчув худе тіло дідове, звичний запах його одягу. Сухнм сіном і потом роботящої людини пахло од нього. Вірний, надійний, рідний, може, єдиний на цілому світі чоловік, який усією душею любив хлопчика, був такий-от простий, дивакуватий старий, якого розумовичі прозвали Проворним Момуном... Ну й що ж? Який не є, а добре, що все-таки є свій дід.

Хлопчик і сам не сподівався, що радість його буде така велика. Досі він не думав про школу. Досі він тільки бачив дітей, що йшли до школи, — там, по той бік гір в іссик-куль-ських селах, куди вони з дідом їздили на поминки знатних бугинських стариків. А з цієї хвилини хлопчик не розлучався з портфелем. Радіючи й хвалячись, він зразу ж оббіг усіх мешканців кордону. Спершу показав бабі,— ось, мовляв, дід купив! — потім тітці Бекей — вона теж зраділа, побачивши портфель, і похвалила самого хлопчика.

Рідко коли тітка Бекей буває в доброму настрої. Частіше, хмура й роздратована, вона не помічає свого небожа, їй не до нього. В неї своє лихо. Баба каже: якби в неї були діти, вона зовсім іншою жінкою була б. І Орозкул, чоловік її, був би теж іншою людиною. Тоді й дід Момун був би іншою людиною, а не такий, який він є. Хоч у нього було дві дочки — тітка Бекей та ще мати хлопчикова, молодша донька,— а все одно погано, погано, коли немає своїх дітей; ще гірше, коли в дітей немає дітей. Так каже баба. Зрозумій її...

Після тітки Бекей хлопчик забіг показати портфель молодій Гульджамал та її доньці. А звідти подався на сінокіс до Сейдахмата. Знову біг мимо рудого каменя "Верблюда", й знову не було часу поплескати його по горбу, мимо "Сідла", мимо "Вовка" й "Танка", а далі все берегом, стежкою, поміж кущами обліпихи, потім довгим прокосом на луці він добіг до Сейдахмата.

Сейдахмат сьогодні був тут сам. Дід давно вже викосив свою ділянку, а разом і ділянку Орозкулову. І сіно вже вивезли вони — баба з тіткою Бекей згрібали, Момун накладав, а він допомагав дідові, підносив сіно до воза. Наклали біля корівника два стоги. Дід їх-так добре вивершив, що ніякі дощі не промочать. Гладенькі, мов гребенем обчесані стоги. Щороку так. Орозкул сіна не косить, усе на тестя звалює,— начальник, як не є. "Захочу,— каже,— миттю повиганяю вас з роботи". То він на діда й Сейдахмата. І то під п'яну руку. Діда він не прожене. Хто тоді працюватиме? Спробуй без діда! В лісі роботи багато, особливо восени. Дід каже: "Ліс не отара овець, не розбредеться. Але догляду за ним не менше. Бо коли пожежа трапиться або з гір повінь хлине —дерево не одскочить, не зійде з місця, загине, де стоїть. Та на те лісник, щоб дерево не гинуло". А Сейдахмата Орозкул не прожене, бо Сейдахмат сумирний. Ні в що не втручається, не суперечить. Та хоч він хлопець покірний і здоровий, але ж лінивий, поспати любить. Тому й прибився в лісництво. Дід каже: "Такі хлопці в радгоспі машини ганяють, тракторами орють". А в Сейдахмата на вгороді картопля лободою позаростала. Довелося Гульджамал з дитинкою на руках город полоти.

І з початком сінокосу Сейдахмат забарився. Позавчора дід вилаяв його. "Минулої зимн,— каже,— не тебе мені шкода стало, а худобу. Тому й поділився сіном. Якщо знову важиш на моє дідівське сіно, то зразу скажи, я за тебе викошу". Пройняло, зранку сьогодні махав Сейдахмат косою.

Почувши за спиною швидку ходу, Сейдахмат обернувся, втерся рукавом сорочки.

— Ти чого? Кличуть мене, чи що?

— Ні. В мене портфель. Ось. Дід купив. Я до школи піду.

— Заради цього й прибіг? — Сейдахмат реготнув.— Дід Момун такий, — покрутив він пальцем біля скроні,— і ти туди ж! Ану, який портфель? — Він поклацав замочком, покрутив портфель у руках і вернув, насмішкувато похитуючи головою.— Чекай,— похопився він,— а до якої ж ти школи підеш? Де вона, твоя школа?

— Як до якої? До фермівської.

— Це в Джелесай ходити? — здивувався Сейдахмат.—г Та туди ж через гору кілометрів п'ять, не менше.

— Дід сказав, на коні мене возитиме.

— Щодня туди-сюди? Таке придумає дід... Якраз йому самому до школи ходити. Посидить з тобою на парті, закінчаться уроки — і додому! — Сейдахмат аж падав зо сміху. Дуже йому смішно стало, коли уявив собі, як дід Момун сидить з онуком за шкільною партою.

Хлопчик спантеличено мовчав.

'— Та це я так, для сміху! — пояснив Сейдахмат.

Він неболяче дав хлопчикові щиглика по носі, насунув йому на очі козирок дідового кашкета. Момун не носив форменого кашкета лісного відомства, соромився. ("Що я, начальник якийсь? Я свою киргизьку шапку ні на яку іншу не поміняю"). І влітку на Момуні був допотопний повстяний капелюх, давно зношений ак-ковпак — білий ковпак, облямований чорним облізлим по краях сатином, а взимку — теж допотопний — овечий тебетей. Зелений формений кашкет лісного робітника він давав носити онукові.

Хлопчикові не сподобалося, що Сейдахмат так глузливо сприйняв новину. Він хмуро підсунув козирок на лоб і, коли Сейдахмат ще раз хотів дати йому щигля по носі, одхитнув голову й огризнувся:

— Не приставай!

— Ох ти, сердитий який! — усміхнувся Сейдахмат.— Та ти не ображайся. Портфель у тебе чудовий! — І поплескав його по плечу.— А тепер котись. Мені ще косити й косити...

Поплювавши в долоні, Сейдахмат знову взявся за косу.

А хлопчик біг додому знову тією ж стежкою і знову біг повз ті ж самі камені. Не було коли поки що бавитися з каменями. Портфель річ серйозна.

Хлопчик любив розмовляти сам із собою. Але цього разу він сказав не собі — портфелеві: "Ти не вір йому, дід у мене зовсім не такий. Він зовсім не хитрий, і тому з нього сміються. Тому що він зовсім не хитрий. Він нас з тобою возитиме до школи.Ти ще не знаєш, де школа? Не так-то й далеко. Я тобі покажу. Ми подивимося на неї в бінокль з Караульної гори. І ще я тобі покажу мій білий пароплав. Тільки спершу ми забіжимо в повітку. Там у мене сховано бінокль. Мені б треба пасти теля, а я щоразу бігаю дивитися на білий пароплав. Теля в нас уже велике — як потягне, не вдержиш його,— а от узяло собі в звичку висмоктувати молоко в корови. А корова — його мати, і їй не шкода молока. Розумієш? Матері ніколи нічого не шкодують. Це Гульджамал так говорить, у неї своя дівчинка... Незабаром корову доїтимуть, а тоді ми поженемо теля пастись. І тоді ми поліземо на Караульну гору й побачимо з гори білий пароплав. Я з біноклем теж так розмовляю. Тепер нас буде троє — я, ти і бінокль..."

Так він повертався додому. Йому дуже сподобалося розмовляти з портфелем. Він мав намір і далі провадити цю розмову, хотів розповісти

про себе, чого ще не знав портфель. Але йому перешкодили. Збоку почувся кінський тупіт. Із-за дерев виїхав вершник на сірому коні. То був Орозкул. Він теж повертався додому. Сірий кінь Алабаш, на якому він нікому, крім себе, не дозволяв їздити, був під виїзним сідлом з мідними острогами, з нагрудним ременем, з брязкотливими срібними підвісками.

Капелюх Орозкула збився на потилицю, відкривши червоний, низько заросліий лоб. На спеці його розбирала дрімота. Він спав на ходу. Вельветовий кітель, не дуже вміло, пошитий на зразок тих, що носило районне начальство, був розстебнутий зверху донизу. Біла сорочка на животі вибилася з-під пояса. Він був ситий і п'яний. Зовсім ще недавно сидів у гостях, пив кумис, їв м'ясо донесхочу.

Прийшовши у гори на літні випаси, околишні чабани й табунники частенько запрошували Орозкула до себе. Були в нього давні друзі-приятелі. Але запрошували і з вигодою. Орозкул — потрібна людина. Особливо для тих, хто будує будинок, а сам сидить у горах: отару не покинеш, ие підеш кудись, а будівельні матеріали де знайдеш? І насамперед ліс? А догодиш Орозкулові — дивись, із заповідного лісу дві-три деревини на вибір і вивезеш. А ні, поневірятимешся з отарою по горах, і будинок твій цілий вік будуватиметься...

Дрімаючи в сідлі, обважнілий і поважний Орозкул їхав, недбало спираючись носками хромових чобіт на стремена.

Він мало не впав з коня від несподіванки, коли хлопчик побіг йому назустріч, розмахуючи портфелем:

— Дядю Орозкуле, в мене портфель! Я піду в школу. Ось у мене портфель!

— А бодай тебе! — злякано натягаючи повіддя, вилаявся Орозкул.

Він глянув на хлопчика червоними спросоння, набряклими п'яними очима:

— Ти чого, звідки?

— Я додому. В мене портфель, я показував його Сей-дахматові,— занепалим голосом сказав хлопчик.

— Гаразд, бався,— буркнув Орозкул і, непевно похитуючись у сідлі, поїхав далі.

Яке йому було діло до того дурного портфеля, до того покинутого батьком і матір'ю хлопчиська, небожа дружини, коли його самого так скривдила доля, коли бог не дав йому сина власного, своєї крові, в той час як іншим дарує дітей щедро, без ліку?..

Орозкул засопів і схлипнув. Жаль і злість душили його. Жаль було йому, що життя мине без сліду, і розпалювалась у ньому злість до безплідної дружини. Це вона, проклята, ось уже скільки років ходить порожня...

"Ну, я ж тобі..." — в думці пригрозив Орозкул, стискуючи м'ясисті кулаки, і здавлено застогнав, щоб не заплакати вголос. Він знав уже, що приїде і битиме її. Так траплялося щоразу, коли Орозкул напивався; цей здоровий, як бугай, чоловік чмеленів од горя й злості.

Хлопчик ішов стежкою слідом за ним. Він здивувався, коли раптом попереду Орозкул зник. А той, звернувши до річки, зліз з коня, кинув повіддя й пішов через високу траву навпростець. Він ішов, хитаючись і згинаючись. Він ішов, стискаючи руками обличчя, втягши голову в плечі. На березі Орозкул присів навпочіпки. Пригорщами хапав воду з річки й хлюпав собі в обличчя.

"Мабуть, у нього голова розболілася од спеки",— подумав хлопчик, коли побачив, що робить Орозкул. Він не знав, що Орозкул плакав і ніяк не міг угамувати ридання. Плакав від того, що не його син вибіг йому назустріч, і від того, що не знайшов у собі чогось потрібного, щоб сказати хоч кілька людських слів цьому хлопчикові з портфелем.

2

З вершечка Караульної гори відкривався краєвид на всі боки. Лежачи на животі, хлопчик приміряв бінокль до очей. То був сильний польовий бінокль. Колись ним преміювали діда за довгу службу на кордоні. Старий не любив морочитися з біноклем: "У мене свої очі не гірші". Зате онук його полюбив.

Цього разу він прийшов на гору з біноклем і з портфе* лем.

Спершу все стрибало, зміщалося в круглому віконці, потім раптом набувало чіткості й нерухомості. То було найцікавіше. Хлопчик затамовував дихання, щоб не зрушити знайдений фокус. Потім він переводив погляд на іншу точку — і знову все зміщалося. Хлопчик знову заходжувався крутити окуляри.

Звідціля все було видно. І найвищі снігові вершини, за які вище тільки небо. Вони стояли по той бік усіх гір, над усіма горами і над усією землею. І ті гори, що нижчі за снігові,— лісисті гори, порослі внизу листяними хащами, а вгорі темним сосновим бором. І гори Кунгеї, обернені до сонця; на схилах Кунгеїв нічого не росло, крім трави. І гори ще менші, з того боку, де озеро,— просто голі кам'янисті косогори. Косогори спускалися в долину, а долина тяглася до озера. З цього ж боку розкинулись поля, сади, селища... Крізь зелень посівів уже проступала розводами жовтизна — наближалися жнива. Мов ті миші, бігали по дорогах крихітні автомашини, а за ними в'юнилися довгі хвости куряви. І на найдальшому краю землі, куди тільки сягало око, за.смугою піщаного узбережжя синіла опукла кривизна озера. То був

Іссик-Куль. Там вода й небо дотикалися. І далі нічого не було. Озеро лежало нерухоме, осяйне й пустельне. Лише ледь помітно ворушилась біля берега біла піна прибою.

Хлопчик довго дивився в цей бік. "Білий пароплав не появився,— сказав він портфелеві.— Давай ще раз подивимось на нашу школу".

Звідси добре було видно всю сусідню лощовину за горою. У бінокль можна було розгледіти навіть пряжу в руках бабусі, що сиділа біля будинку, під вікном.

Лощовина Джелесай була безліса, лише де-не-де зоста* лися після порубу старі самотні сосни. Колись тут був ліс. Тепер стояли рядами скотарники під шиферними покрівлями, виднілися великі чорні купи гною й соломи. Тут вирощували племінний молодняк молочної ферми. Тут же, неподалік від скотарників, примостилася куца вуличка — виселок тваринників. Вуличка спускалася з похилого пагорка. Аж у самому кінці її стояв маленький будинок, нежилий на вигляд. То й була школа-чотирирічка. Учні старших класів виїжджали вчитися до радгоспу, в школу-інтернат. А в ційучилися малі.

Хлопчик бував у висілку з дідом у фельдшера, як боліло горло. Тепер він пильно розглядав у бінокль маленьку школу під бурою черепицею, з самітним похиленим димарем, з саморобним написом на фанерній вивісці: "Мектеп". Він не вмів читати, але догадався, що написано саме це слово. В бінокль усе було видно до найменших, неправдоподібно дрібних деталей. Якісь слова, видряпані на тинькованій стіні, підклеєна шибка в вікні, погорблені, щербаті дошки веранди. Він уявив собі, як він прийде сюди із своїм портфелем і ступить у ті двері, на яких зараз висів великий замок. А що там, що буде там, за тими дверима?

Закінчивши розглядати школу, хлопчик знову спрямував бінокль на озеро. Але там усе було так само, як і раніше. Білий пароплав ще не показувався. Хлопчик одвернувся, сів спиною до озера і став дивитися

вниз, під гору, відклавши бінокль набік. Унизу, просто під горою, по дну довгастої лощовини сріблилася бурхлива, порожиста річка. Разом з річкою в'юнилась уздовж берега дорога, і разом з річкою дорога ховалася за поворотом межигір'я. Протилежний берег був уривистий і лісистий. Звідси й починався Сан-Ташський заповідний ліс, що йшов високо в гори, аж до снігів. Найвище забиралися сосни. Серед каміння й снігу стовбурчились вони темними щіточками на гребенях гірських пасом.

Хлопчик насмішкувато розглядав будинки, повітки й прибудови на подвірл кордону. Маленькими, вутлими здавалися вони згори. За кордоном далі по березі він розгледів свої знайомі камені. Всіх їх — "Верблюда", "Вовка", "Сідло", "Танк" — він уперше розгледів звідси, з Караульної гори, в бінокль, тоді ж і дав їм назви.

Хлопчик пустотливо посміхнувся, підвівся і пожбурив у бік двору камінець. Камінець упав тут же, на горі. Хлопчик знову сів на місце й заходився • роздивлятися кордон у бінокль. Спершу через великі лінзи в менші — будинки забігли далеко-далеко, перетворившись на іграшкові коробочки. Валуни стали камінчиками. А загата дідова на річковій мілині й геть видалася кумедною — горобцям по коліна. Хлопчик посміхнувся, покрутив головою й, швидко перевернувши бінокль, підвів окуляри. Його улюблені валуни, збільшені до величезних розмірів, здавалось, уперлися лобами в скельця бінокля. "Верблюд", "Вовк", "Сідло", "Танк" були такі великі, пощерблені, потріскані, у плямах іржавих лишаїв по боках; і головне — справді дуже були схожі на те, що в них побачив хлопчик. "Ух ти, "Вовк" який! А "Танк", оце-то так!.."

За валунами на мілині була дідова загата. В бінокль добре видно це місце коло берега. Сюди, на широку галькову мілину, вода забігала мимохідь з бистрини й, закипаючи на перекатах, знову тікала в стромовину. Вода на мілині сягала до колін. Але течія була така, що потік міг, дуже просто занести в річку такого хлопчика, як він. Щоб вода не знесла, хлопчик хапався за прибережну шелюгу — кущ ріс із самого краю, тільки гілки на суші, інші полоскалися в річці — і пірнав у воду. Ну

що то за купання? Мов кінь на прив'язі. Та ще неприємностей скільки, сварки! Баба вичитувала дідові: "Занесе вода, хай на себе нарікає — і пальцем не ворухну. Дуже він мені потрібен! Батько, мати покинули. А в мене й так багато клопоту, сили вже немає".

Що їй скажеш? Стара так наче й правду каже. Але й хлопчину шкода: річка ж поруч, майже коло дверей. Хоч і як баба страхала, а хлопчик все одно ліз у воду. Отоді й надумав Момун спорудити на мілині загату з каміння, щоб було де хлопчиськові купатися без опаски.

Скільки каміння переносив старий Момун, вибираючи котре більше, щоб вода не позносила! Таскав камені, притискуючи до живота, і, стоячи в воді, укладав один біля одного так, щоб вода вільно протікала між каменями в загату і так само вільно витікала. Смішний, худий, з ріденькою своєю борідкою, в мокрих, прилиплих до тіла штанях, цілий день морочився він з цією загатою. А ввечері лежав крижем, кашляв і поперек не міг розправити. Отоді баба розходилася: "Малий дурний—він і є малий, а що про старого дурня сказати? Якого ти чорта надривався? Годуєш, поїш, то чого ще? Усяким примхам потураєш. Ох, не доведе це до добра!..."

Що б там не було, а загата на мілині вийшла пречудова. Тепер хлопчик купався без страху. Ухопившись за гілку, злазив з берега й кидався в потік. І неодмінно з розплющеними очима. Тому з розплющеними, що риби в воді плавають з розплющеними очима. Була в нього така чудернацька мрія: він хотів стати рибою. І попливти собі.

Оце дивлячись у бінокль на загату, хлопчик уявляв собі, як він скидає сорочку, штани й голий, щулячись, лізе у воду. Вода в гірських річках завжди холодна, аж дух забиває, але потім звикаєш. Уявив собі, як, тримаючись за гілку шелюги, кидається в потік униз обличчям. Як, зашумівши, змикається вода над головою, як пекучо струмує під животом, по спині, по ногах. Глухнуть зовнішні звуки під водою, і в вухах залишається тільки журкотіння. І він, витріщаючи очі, старанно дивиться на все те, що можна побачити під водою. Очі щипає, очам

боляче, але він гордовито посміхається собі й навіть язика показує в воді. То він бабі. Нехай знає, зовсім і не втоне він, і зовсім нічого не боїться. Потім він випускає гілку з рук, і вода тягне його.

волочить доти, доки він не впреться ногами в каміння загати. Тут і дихання кінчається. Він миттю вискакує з води, вилазить на берег і знову біжить до куща шелюги. І так багато разів. Хоч і сто разів на день ладен був купатися в дідовій загаті. До того часу, поки нарешті не стане рибою. А йому неодмінно, що б там не було, хотілося стати рибою...

Роздивляючись на берег річки, хлопчик перевів бінокль на свій двір. Кури, індички з індичатами, сокира, сперта на колоду, димучий— самовар і всяка всячина на подвір'ї видалися такими велетенськими, так близько опинилися, що хлопчик мимохіть простяг до них руку. І враз, жахнувшись, він побачив у бінокль збільшене до слонових розмірів буре теля, що спокійно жувало вивішену на вірьовці білизну. Теля мружило од задоволення^ очі, слина стікала з губів — так йому смачно було на повен рот жувати бабину сукню.

— Ох ти дурень! — Хлопчик трохи підвівся з біноклем і замахав рукою.— Ану, геть! Чуєш, забирайся геть! Бал-тек, Балтек! (Пес в об'єктиві лежав собі спокійнісінько під хатою). Кусь його,-кусь! — в одчаї наказував він собаці.

Та Балтек і вухом не повів. Спокійнісінько лежав собі.

В цю хвилинуз дому вийшла баба. Побачивши, що коїться, стара сплеснула руками. Вхопила мітлу й кинулася до теляти. Теля тікати, баба за ним. Не зводячи з неї бінокля, хлопець присів, щоб не видно було його на горі. Одігнавши теля, стара, лаючись, пішла до хати, важко дихаючи од гніву й біганини. Хлопчик бачив її так^ ніби він був поруч з нею і навіть ближче ніж поруч. Він держав її в об'єктиві переднім планом, як у кіно, коли окремо показують обличчя людини. Він бачив її руді очі, що звузились од лютості. Він бачив, як геть почервоніло її

зморшкувате, у важких складках обличчя; мов у кіно, коли раптово зникне звук, бабині губи в бінокліі швидко й беззвучно ворушилися, відкриваючи її щербаті, рідкі зуби. Що викрикувала стара — не можна було розібрати здаля, але слова її хлопчик чув так достеменно й виразно, ніби вона говорила над самісіньким вухом. Ух, як вона його сварила! Він напам'ять знав. "Ну, стривай... Вернешся. Ох, я ж тобі! І на діда не подивлюся. Скільки разів казала, щоб викинув геть оту дурну витріщалку. Знову забіг на гору. А щоб він провалився, той чортів пароплав, щоб він згорів, щоб він потонув!.."

Хлопчик на горі важко зітхнув. Треба ж було в такий день, коли купили портфель, коли він уже мріяв, як піде до школи, проґавити теля!..

Стара не вмовкала. Не перестаючи лаятись, вона роздивлялася свою пожовану сукню. До неї вийшла Гульджа-мал' з донькою. Скаржачись їй, баба розходилася ще дужче. Вимахувала кулаками у бік гори. її кістлявий, темний кулак погрозливо маячив перед окулярами: "Знайшов собі забавку. Бодай би він провалився, чортів пароплав! Щоб він згорів, щоб він потонув!.."

Самовар надворі вже кипів. Видно було в бінокль, як з-під кришки вибивалися струмені пари. Тітка Бекей вийшла взяти самовар. І тут знову почалося. Баба мало не в ніс тицяла їй свою пожовану сукню. Ось, мовляв, поглянь на витівки свого небожа!

Тітка Бекей почала заспокоювати її, вмовляти. Хлопчик догадувався, що вона говорила. Приблизно те ж саме, що й раніше: "Заспокойтеся, енеке Хлопчик ще не розуміє, чого ви хочете од нього. Сам він тут, друзів нема. Чого кричати, чого страх нагонити на дитину?"

На що баба, напевно, відповіла: "Ти мені не вказуй. Ти сама спробуй народи, тоді дізнаєшся, чого я хочу. Чого він стовбичить там,, на горі? Теля прив'язати йому нема коли. Чого він там видивляється? Своїх

безпутних батька й матір? Тих, що народили його та й розбіглися в різні сторони? Добре тобі, безплодній..."

Навіть з такої відстані хлопчик побачив у бінокль, як мертвотно посіріли запалі щоки тітки Бекей, як уся вона затіпалась і як,— він це знав достеменно, чим повинна була відплатити тітка,— вона випалила в обличчя мачусі: "А ти сама, стара відьмо, скількох синів та дочок виростила? Ти сама хто така?"

Що тут зчинилося!.. Баба зарепетувала від образи. Гульджамал намагалася помирити жінок, умовляла, обнімала бабу, хотіла одвести її додому, а та розпалювалась усе дужче, бігаючи по двору як ошаліла. Тітка Бекей вхопила самовар, що вже кипів, і, розхлюпуючи окріп, майже бігом понесла його в хату. А баба знеможено сіла на колоду. Ридаючи, гірко скаржилася вона на свою долю. Тепер вона забула про хлопчика, тепер перепадало самому господу богу і всьому білому світові. "Оце я! Оце мене ти питаєш, хто я така?—обурювалась баба вслід пасербиці.—

Енеке — матінка.

Та коли б не покарав мене бог, коли б не забрав у мене п'ятьох моїх немовляток, коли б син мій, один-єдиний, не загинув у свої вісімнадцять років від кулі на війні, коли б старий, мій любий Тайгара, не замерз у буран з отарою овець, хіба була б я тут, серед вас, лісних людей? Та хіба я така, як ти, неродяща? Та хіба жила б я на старості літ з твоїм батьком, придуркуватим Момуном? За які гріхи* провинності ти покарав мене, розпроклятий боже?"

Хлопчик одставив бінокль од очей, сумно похилив голову.

— Як ми тепер вернемося додому? — тихо сказав він портфелеві.— Це все через мене і через дурне теля. І ще через тебе, біноклю. Ти завжди кличеш мене дивитися на білий пароплав. Ти теж винен.

Хлопчик глянув у всі боки. Кругом гори — скелі, каміння, ліси. З височини, з льодовиків безшумно спадали блискотливі ручаї, і лише тут, унизу, вода ніби знаходила нарешті голос, щоб вічно, неугавно шуміти в річці. А гори стояли такі величезні й безмежні. Хлопчинка почував себе в ту хвилину дуже маленьким, дуже самотнім, зовсім загубленим. Тільки він і гори, гори, скрізь високі гори.

Сонце вже хилилося до заходу на озерній стороні. Стало не так жарко. На східних схилах зайнялися перші короткі тіні. Сонце тепер опускатиметься все нижче, і тіні поповзуть униз, до підніжжя гір. О цій порі дня завжди появлявся на Іссик-Кулі білий пароплав.

Хлопчик спрямував бінокль на найдальше видиме місце і затаїв подих. Ось він! І забув одразу про все; там, попереду, на синьому-синьому краєчку Іссик-Кулю, з'явився білий пароплав. Виплив. Ось він! З трубами в ряд, довгий, потужний, гарний. Він плив, як по струні, рівно й прямо. Хлопчик хапливо протер скельця пеленою сорочки, ще раз поправив окуляри. Обриси пароплава стали ще чіткіші. Тепер можна було помітити, як він похитується на хвилях, як за кормою лишається світлий спінений слід. Не одри-ваючись, хлопчик захоплено дивився на білий пароплав. Коли б його воля, він упросив би білий пароплав підпливти ближче, щоб можна було бачити людей, котрі пливли на ньому. Та пароплав не знав про це. Він повільно й велично йшов своєю дорогою, невідомо звідки й невідомо куди.

Довго було видно, як пливе пароплав, і хлопчик довго думав про те, як він перекинеться в рибу й. попливе по річці до нього, до білого пароплава...

Коли він уперше побачив одного разу з Караульної гори білий пароплав на синьому Іссик-Кулі, серце його так загуло від краси такої, що він зразу ж вирішив, що його батько — іссик-кульський матрос — плаває саме на цьому білому пароплаві. І хлопчик повірив у це, бо йому цього дуже хотілося.

Він не пам'ятав ні батька, ні матері. Він жодного разу не бачив їх. Ніхто з них жодного разу не провідав його. Але хлопчик знав: батько його був матросом на Іссик-Кулі, а мати, після того як вони з батьком узяли розлучення, залишила сина в діда, а сама поїхала до міста. Як поїхала, так ї пощезла. Поїхала в далеке місто за горами, за озером і ще за горами.

Дід Момун якось їздив у те місто продавати картоплю. Цілий тиждень пропадав і, повернувшись, розповідав за чаєм тітці Бекей і бабі, що бачив свою дочку, тобто його, хлопчикову, матір. Працювала вона на якійсь великій фабриці ткалею. В неї сім'я — дві дочки, яких вона здає в дитячий садок і бачить тільки раз на тиждень. Живе у великому домі, але в маленькій кімнатці, в такій ^маленькій, що й повернутися ніде. А в дворі ніхто нікого не знає, як на базарі. І всі так живуть — увійдуть до себе і зразу двері на замок. Замкнені завжди сидять, мов у тюрмі. А чоловік її нібито шофер, возить в автобусі людей по вулицях. Виходить о четвертій ранку і допізна. Теж праця важка. Дочка, розповідав він, усе плакала, прощення просила. На черзі вони на нову квартиру. Коли одержать — невідомо. Але як одержать, забере синочка до себе, якщо чоловік дозволить. І просила старого поки що почекати. Дід Момун сказав їй, щоб вона не журилася. Найголовніше, щоб з чоловіком у згоді жила, а все інше владнається. І за сином нехай не побивається. "Поки я живий, хлопчика нікому не оддам, а вмру — бог його поведе, живий чоловік знайде свою долю..." Слухаючи старого, тітка Бекей і баба те й робили, що зітхали й навіть сплакнули разом.

Отоді саме, за чаєм, і про батька зайшла в них мова. Дід почув, ніби його колишній зять, батько хлопчика, усе так само служить матросом на якомусь пароплаві і що в нього теж нова сім'я, діти, чи то двоє, чи то троє. Живуть біля пристані. Нібито перестав він пити. А дружина нова щоразу виходить з дітками на пристань зустрічати його. "Отже,— думав хлопчик,— вони зустрічають ось оцей, його пароплав..."

А пароплав поволі відпливав усе далі й далі. Білий і довгий, він ковзав по синій поверхні озера, димлячи трубами, і не знав, що до нього цлив хлопчик, перекинувшись у рибу-хлопчика.

Він мріяв перекинутися в рибу так, щоб у нього все було риб'яче — тіло, хвіст, плавники, луска,— і тільки б голова залишалася своя, на тонкій шиї, велика, кругла, з відстовбурченими вухами, з подряпаним носом. І очі такі ж самі, як були; Звичайно, щоб вони при цьому були не зовсім такі, як є, а дивилися б, як риб'ячі. Вії в хлопчика довгі, як у теляти, і весь час кліпають чогось самі собою. Гульджамал каже — от би і її дочці такі, якою б вона красунею виросла! А нащо бути красунею? Або красенем? Дуже потрібно! Особисто йому гарні очі ні до чого, йому потрібні такі, щоб під водою дивитися.

Перетворення мало відбутися в дідовій загаті. Раз — і він риба. А тоді він зразу перестрибнув би з загати в річку, просто в буруючу бистрінь, і пішов би вниз по течії. І далі так — вистрибуючи й озираючись на всі боки; нецікаво ж пливти тільки під водою. Він пливе бистрою річкою уздовж великої червоноглинистої кручі, через пороги, круторії, повз гори й ліси. Він прощається з своїми любими валунами: "До побачення, "Лежачий верблюде", до побачення, "Вовче", до побачення, "Сідло", до побачення, "Танк". А коли пропливатиме мимо кордону, він вискочить з води, помахає плавником дідові: "До побачення, ата, я скоро вернуся". Дід оторопів би з дива такого й не знав би, що йому й робити. І баба, і тітка Бекей, і Гульджамал з донькою — усі стояли б, пороззявлявши роти. Де це видано, щоб голова була людська, а тіло риб'яче! А він їм махає плавником: "До побачення, я пливу в Іссик-Куль, до білого пароплава. Там у мене мій тато-матрос". Балтек, мабуть, кинеться бігти берегом. Собака ж ніколи такого не бачив. І якщо Балтек зважиться кинутись до нього в воду, він крикне: "Не можна, Балтек, не можна! Втонеш!" —а сам попливе далі. Пірне попід тросами висячого мосту, і далі вздовж узбережних тугаїв, а тоді вниз по гуркотливій ущелині і випливає просто в Іссик-Куль.

А Іссик-Куль—це справжнє море. Пропливає він по хвилях іссик-кульських, з хвилі на хвилю, з хвилі на хвилю — і тут назустріч білий пароплав. "Добрий день, білий пароплаве, це я! — скаже він пароплавові.— То я завжди дивився на тебе в бінокль". Люди на пароплаві здивувалися б, позбігалися б поглянути на диво. І тоді він скаже

батькові своєму, матросові: "Добрий день, тату, я твій син. Я приплив до тебе".— "Який же ти син? Ти напівриба-напівлюдина 1" — "А ти візьми мене до себе на пароплав, і я стану твоїм звичайним сином".— "От здорової Ану, спробуємо". Батько кине сіті, виловить його з води, підніме на палубу. Тоді він перекинеться в самого себе. А тоді, тоді...

Тоді білий пароплав попливе далі. Розкаже хлопчик батькові про все, про що знає, про все своє життя. Про гори, серед яких він живе, про ті самі камені, про річку й заповідний ліс, про дідову загату, де він учився плавати, як риба, з розплющеними очима...

Розкаже, звичайно, як йому живеться в діда Момуна. Нехай батько не думає, що коли прозвали чоловіка Проворним Момуном, так то вже й означає, що він погана людина. Такого діда ніде немає, він найкращий дідусь. Але він зовсім не хитрий, тому всі глузують з нього. А дядько Орозкул, так той ще й покрикує на нього — на старого! Буває, й на людях нагримає на діда. А дід, замість того щоб одкоша дати, все прощає дядькові Орозкулові і навіть працює за нього в лісі, по господарству. Та що там працює! Коли дядько Орозкул приїжджає п'яний, то, замість того щоб плюнути в його безсовісні очі, дід підбігає до нього, зсаджує з коня, одводить у хату, вкладає на ліжко, кожухом укриває, щоб не промерз, щоб голова в нього не боліла, а коня розсідлує, чистить і закладає йому корму. І все через те, що тітка Бекей неродяща. А чому так, тату? Було б краще: хочеш — роди, не хочеш — не треба. Діда шкода, коли дядько Орозкул б'є тітку Бекей. Краще б він уже бив самого діда. Так він мучиться, коли кричить тітка Бекей. А що

він може вдіяти? Хоче кинутись обороняти дочку, так баба йому забороняє: "Не лізь,— каже,— самі розберуться. Чого тобі, старому? Дружина не твоя, ну й сиди".— "Так дочка ж вона моя!" А баба: "А що б ти робив, якби жив не поруч, домівка біля домівки, а десь далеко? Щоразу скакав би верхи розбороняти їх? І хто б після цього твою дочку за жінку держав!"

Баба, про яку говорю,— це не та, що була. Ти її, татку, напевне, й не впізнаєш. Це інша баба. Рідна бабуня вмерла, як я був маленький. А тоді прийшла ця баба. У нас часто буває погода — не розбереш її,— то ясно, то хмарно, то дощ, то град. От і баба така — не розбереш її. То добра, то зла, то зовсім ніяка. Коли злиться — заїсть. Ми з дідом мовчимо. Вона каже, що чужого скільки не годуй, скільки не напувай, а добра од нього не чекай. Так я ж, татку, не чужий тут. Я завжди жив з дідом. То вона чужа, вона потім прийшла до нас. І стала називати мене чужим.

Зимою в нас снігу навалює мені по шийку. Ох і кучугури намітає! Якщо до лісу, то тільки на сірому коні Ала-баші й проїдеш, він грудьми пробиває кучугури. І вітри дуже сильні, на ногах не встоїш. Коли на озері хвилі ходять, коли пароплав твій аж падає, хилячись з боку на бік, — знай, що наш вітер Сан-Таш хитає озеро. Дід розповідав, що дуже-дуже давно ворожі війська йшли, щоб загарбати цю землю. І отоді з нашого Сан-Ташу такий вітер подув, що вороги не всиділи в сідлах. Позлазили з коней, але й пішки йти не могли. Вітер шмагав їм обличчя до крові. Тоді вони одвернулися од вітру, а вітер гнав їх у спини, не давав зупинитися і вигнав їх з Іссик-Кулю всіх до одного. От як було. А ми от живемо на цьому вітрі! Од нас він починається. Всю зиму ліс по той бік річки скрипить, гуде, стогне на вітрі. Страшно навіть.

Зимою в лісі діла не так багато. Взимку безлюдно в нас зовсім, не те що літом, коли приходять чабани з отарами. Дуже люблю я, коли літом на великій луці зупиняються на ніч з отарами або табунами. Правда, вранці вони йдуть далі в гори, але все одно добре з ними. їхні дітлахи й жінки приїжджають на вантажних машинах. На грузовиках юрти везуть і всякі речі. Коли влаштуються трохи, ми з дідом ідемо привітатися.

Вітаємося з усіма за руку. І я теж. Дід каже, що молодший завжди повинен перший подавати руку людям. Хто не подає руки, той не поважає людей. А потім дід каже, що із сімох людей один може виявитись пророком. То дуже добра й розумна людина. І той, хто привітається а таким за руку, стане щасливим на все життя. А я кажу: якщо так, то чому той пророк не скаже, що він пророк, ми б тоді всі привіталися з ним за руку. Дід сміється: в тім-то й річ, каже він, що пророк сам не анає, що він пророк,— він проста людина. Тільки розбійник знає про себе, що він розбійник. Не зовсім мені це зрозуміло, але я завжди вітаюся а людьми, хоч мені буває трохи соромно.

А коли ми на луку приходимо з дідом, тоді я не соромлюсь.

"Ласкаво просимо на літовиська батьків і прадідів! Чи в добрі у вас худоба й душі, чи в добрі дітвора?" — це дід так питає. А я тільки вітаюся за руку. Діда всі знають, і він усіх знає. Йому добре. У нього свої розмови, він розпитує приїжджих і сам розповідає, як ми живемо. А я з

хлопцями не знаю, про що говорити. Але потім ми починаємо грати в жмурки, у війну — і так розіграємося, що не хочеться йти додому. От якби завжди було літо, якби завжди бавитися з хлопцями на луці!

Поки Ми гуляємо, спалахують вогнища. Ти гадаєш, татку, од вогнищ стає зовсім видно на луці? Зовсім ні! Тільки біля вогню ясно, а за кругом світла ще темніше, ніж було. А ми граємо у війну, в тій темряві ховаємось і наступаємо; і здається, що ти в самому кіно. Якщо ти командир, всі тебе слухаються. Добре, мабуть, командирові бути командиром...

А тоді місяць сходить над горами. При місяці гратися ще краще, але дід забирає мене. Ми йдемо додому через луку, через чагарники. Вівці тихо лежать. Коні пасуться кругом. Ми йдемо й чуємо — хтось пісню заспівує. Чабан молодий, а може, й старий. Дід зупиняє мене: "Слухай.

Таких пісень не завжди почуєш". Ми стоїмо, слухаємо. Дід зітхає. Киває пісні головою.

Дід каже, що давно колись в одного хана був другий хан у полоні. От той хан і каже ханові-полоненику: "Якщо хочеш — будеш жити в мене за раба, або я виконаю твоє найзаповітніше бажання, а тоді уб'ю те.бе". Той подумав і відповів: "Жити за раба не хочу. Краще вбий мене, але перед тим поклич з моєї батьківщини першого стрічного пастуха".— "Нащо він тобі?" — "Хочу послухати перед смертю, як він співає". Дід каже: за рідну пісню люди життя віддають. Які ж вони, оті люди, якби побачити їх. Мабуть, живуть по великих містах?

— А слухати гарно, еге ж?—шепоче дід.— Які пісні співали, боже ти мій!..

Не знаю чому, мені стає так шкода мого діда, і я так люблю його, що хочеться плакати...

Рано-вранці на луці вже нікого немає. Погнали овець і коней далі, в гори, на всё літо. Слідом за ними приходять др^угі чабани з отарами й табунами, з інших колгоспів. Удень не затримуються, проходять мимо. А на ніч зупиняються на луці. І ми йдемо з дідом вітатися з людьми. Дуже він любить вітатися з людьми, і я од нього навчився. Може, колись привітаюся на луці із справжнім пророком...

А взимку дядько Орозкул і тітка Бекей їдуть у місто, до лікаря. Кажуть, що лікар може допомогти, ліки такі дати, щоб дитинка народилася. Але баба завжди каже, що найліпше поїхати на святе місце. Це десь там, за горами, де бавовна росте на полях. Так от, є там на рівному місці, на такому рівному, де, здавалося б, і гір не повинно бути, є там така гора свята — Сулейманова гора. І якщо зарізати чорну вівцю біля її підніжжя, й помолитися богу, і, сходячи на гору, на кожному кроці бити поклони, й молитися богові та попросити його гарненько, він може змилуватися й дати дитинку. Тітка Бекей дуже хоче поїхати туди, на

Сулеймано-ву гору. А дядько Орозкул не дуже. Далеко. "Грошей,— каже, — багато треба. Туди ж тільки літаком через гори попасти можна. А до літака скільки їхати, і теж гроші..."

Коли вони їдуть до міста, ми— залишаємося на кордоні зовсім самі. Ми і сусіди наші — дядько Сейдахмат, його дружина Гульджамал і їхня маленька дівчинка. От і всі ми.

Увечері, коли все перероблено, дід розповідає мені казки. Я знаю, за нашою домівкою темна-темна, морозна-морозна ніч. Вітер ходить злющий. Найбільші гори і ті в такі ночі лякаються, туляться гуртом до нашої домівки ближче, до світла у вікнах. І від цього мені страшно й радісно. Коли б я був велетнем, надів би велетенського кожуха і вийшов би з дому. Я б їм сказав, горам: "Не бійтеся, гори! Я тут. Нехай вітер, нехай темно, нехай хурделиця, я нічого не боюся, і ви не бійтеся. Стійте на місцях, не збивайтеся в купу". Потім.я пішов би по кучугурах, переступив би через річки — і в ліс. Деревам же дуже страшно вночі в лісі. Вони самі, і ніхто до них словом не обізветься. Мерзнуть голі дерева на холоднечі, нікуди їм приткнутися. А я б ходив по лісу і кожне дерево поплескав би по стовбурі, щоб йому не так страшно було. Напевне, ті дерева, що весною не зеленіють,— то ті, що задубіли від страху. Ми потім рубаємо той сушняк на дрова.

Про все це я думаю, коли дід розповідає мені казки. Він довго розповідає. Всякі є — смішні є, особливо про хлоп-чика-мізинчика на ймення Чипалак, якого проковтнув вовк-ненажера на'свою біду. Ні, спершу його з'їв верблюд. Заснув Чипалак під листком, а верблюд ходив кругом,— хап — і з'їв його разом з листком! Тому й кажуть: верблюд не знає, що він ковтає. Став Чипалак кричати, ка допомогу кликати. Довелося старим зарізати верблюда, щоб визволити свого Чипалака. А з вовком була пригода ще гірша. Теж проковтнув він Чипалака через дурість свою. А потім плакав гіркими слізьми. Наткнувся вовк на Чипалака. "Що за кузька під ногами плутається? Злизну я тебе в одну мить". А Чипалак каже: "Не чіпай мене, вовче, а то зроблю тебе собакою".— "Ха-ха,— регоче вовк,— хто це бачив коли, щоб вовк став

собакою! За твоє зухвальство я тебе з'їм". І проковтнув його. Проковтнув і забув про це. Але від цього дня не стало йому життя вовчого. Тільки вовк починає підкрадатися до овець, а Чипалак кричить у нього в череві: "Агей, пастухи-и, не спіть! Це я, сірий вовк, підкрадаюся, Щоб вівцю потягти!" Вовк не знає, що й робити. Кусає себе за боки, качається по землі. А Чипалак не вгамовується: "Агей, пастухи, біжіть сюди, бийте мене, лупцюйте!" Пастухи з ґирлиґами на вовка, вовк — од них. Біжать пастухи, дивуються. Здурів вовчисько, сам біжить і сам кричить: "Доганяйте!" А вовк-вовчисько тим часом дає драла. Та від цього йому не легше. Куди не поткнеться, скрізь його підводить Чипалак. Скрізь його женуть, скрізь з нього сміються. Охляв вовк од голоду, шкура та кістки зосталися. Зубами клацає, скавулить: "Що ж це за кара така на мене? Чого це я сам на себе кличу біду? Очманів на старість, розуму одбіг". А Чипалак шепоче йому на вухо: "Біжи до Ташмата, у нього вівці жирні! Біжи до Бай-мата, в нього собаки глухі. Біжи до Ермата, в нього пастухи сплять". А вовк сидить і скиглить: "Нікуди я не піду, краще піду до когось за собаку наймусь..."

Правда ж, татку, смішна казка? Є в діда й інші казки, сумні, страшні, журливі. Але найулюбленіша моя казка про Рогату матір-оленицю. Дід каже, що кожен, хто живе на Іссик-Кулі, повинен знати цю казку. А не знати — гріх. Може, ти її знаєш, татку? Дід каже, що все це правда. Що так було колись. Що всі ми — діти Рогатої матері-олениці. І я, і ти, і всі інші...

Отак ми живемо взимку. Довго тягнеться зима. Якби не дідові казки, дуже б мені скучно було зимою.

А весною в нас добре. Коли зовсім потепліє, знову приходять у гори чабани. І тоді ми в горах не самі. Тільки за річкою, далі від нас нікого немає. Там тільки ліс і все,_що в лісі. На те ми й живемо на кордоні, щоб ніхто туди ногою не ступив, щоб ніхто й гілки не зачепив. До нас приїжджали Навіть учені люди. Дві жінки, і обидві в штанях, старенький дідусь і ще один молодий хлопець. Хлопець той у них вчиться. Цілий місяць жили. Трави збирали, листя й гілки. Вони сказали, що таких лісів,

як у нас на Сан-Та-ші, зосталося на землі дуже мало. Можна сказати, майже немає. І тому треба берегти кожне дерево в лісі.

А я гадав, що дід наш просто так жаліє кожне дерево... Він дуже не любить, коли дядько Орозкул дарує сосни на колоди...

з

Білий пароплав віддалявся. Уже не можна було розріз-* нити в бінокль його труб. Незабаром він зникне з очей. Хлопчикові тепер час було придумати кінець своєму плаванню на батьківському пароплаві. Усе вийшло добре, а от кінець не вдавався. Він міг легко уявити собі, як він перекидається в рибу, як пливе по річці до озера, як зустрічається йому білий пароплав, як він зустрічається з батьком. І все, що розповідає він батькові. Але далі в нього не клеїлось. Бо ось, наприклад, уже видно берег. Пароплав прямує до пристані. Матроси готуються сходити на берег. Вони порозходяться по домівках. Батькові теж треба йти додому. Дружина й двоє діток чекають його на пристані. Що далі робити?. Іти з батьком? Чи візьме він його з собою? А якщо візьме, дружина його спитає: "Хто це такий, звідки він, иащо він?" Ні, краще не йти...

А білий пароплав відпливав усе далі і вже ледве мрів? немов цяточка. Сонце вже лягало на воду. В бінокль було видно, як сліпучо сяяло вогненно-лілове плесо озера.

Пароплав поплив, зник. От і скінчилася казка про білий пароплав. Треба додому.

Хлопчик підняв портфель із землі, затиснув бінокль під пахвою. З гори спускався швидко, змійкою біг по схилу. І чим ближче підходив до дому, тим тривожніше ставало на душі. Треба було відповідати за сукню, яку пожувало теля. Вже ні про що, крім кари, не думалось. Щоб не зовсім занепасти духом, хлопчик сказ$в портфелеві: "Ти не бійся. Ну, полають нас. Я ж ненавмисне. Я просто не знав, що теля втекло. Ну,

дадуть мені по потилиці. Стерплю. А якщо тебе жбурнуть додолу, ти не лякайся. Ти ж не розіб'єшся, ти портфель. От як бінокль попаде до бабиних рук, тоді біда. Ми спершу сховаємо бінокль у повітці, а тоді підемо додому..."

Так він і зробив. Боязко було переступити поріг.

Але в хаті стояла насторожлива тиша. У дворі було так тихо й безлюдно, наче люди покинули це місце. Виявляється, тітку Бекей знову бив чоловік. І знову дідові Момуну довелося вгамовувати ошалілого зятя, знову довелося старому вмовляти, упрошувати, повисати на кулачиськах Ороз-кула і бачити всю цю ганьбу — побиту, розтріпану дочку, що голосила, заливаючись сльозами. І чути, як при ньому, при батькові рідному, останніми словами паплюжать його дочку. Як обзивають її сучкою безплідною, тричі проклятою яловою ослицею і всякими іншими словами. І чути, як диким, одурілим голосом кляла дочка долю свою: "Хіба я винна, що бог позбавив мене зачаття? Скільки жінок на світі родять, як вівці, а мене прокляло небо! За що? За що мені таке життя? Краще вбий мене, недолюдку! На, бий, бий!.."

Старий Момун скорботно сидів у кутку, все ще важко дишучи, склепивши повіки, і руки його, що лежали на колінах, дрижали. Він був дуже блідий.

Момун глянув на онука, нічого не сказав, знову стомлено приплющив очі. Баби не було вдома. Вона пішла мирити тітку Бекей з чоловіком, давати в них лад, збирати розбитий посуд. Така вона от, баба: коли Орозкул б'є дружину, баба не втручається і діда стримує. А після бійки йде вмовляти, заспокоювати. І за те спасибі.

Найдужче шкода було хлопчикові старого. Щоразу в такі дні дід мало не вмирав. Мов приглушений, сидів вій у кутку, нікому не показуючись на очі. Нікому, ні одній душі не висловлював він того, про що думав. А думав Момун у такі хвилини, що старий він уже, що був у

нього один син, та й той загинув на війні. Вже ніхто й не знає про нього, ніхто й не пам'ятає. Коли б син був, то, може б, і життя не так склалося. Тужив Момун і за дружиною своєю померлою, з котрою прожив увесь вік. Та найбільша біда була та, що дочкам не випало щастя. Молодша, покинувши йому онука, пішла в місто і бідує тепер там з великою сім'єю в одній кімнаті. Друга мучиться тут з Орозкулом. І хоч він, старий, тут коло неї, і хоч він усе перетерпить заради дочки, щастя материнського в неї все нема й нема... І вже багато років, як вона живе з Орозкулом. І вже остогидло їй життя з ним, а куди подінешся?.. І що буде потім — на лихо, помре сам, адже старий уже,— як тоді вона, бідолашна, житиме?

Хлопчик нашвидку похлистав кислого молока з миски, з'їв' шматок коржа й притих коло вікна. Засвітити лампу не зважився, не хотів турбувати діда, хай собі сидить і думає.

Хлопчик теж думав про своє. Не розумів він, навіщо тітка Бекей ублажає чоловіка горілкою. Він її кулаком, а вона потім ще й півлітра витягає...

Ех, тітко Бекей, тітко Бекей! Скільки разів дубасив її чоловік, ледве не вбивав, а вона все прощає йому. І дід Момун теж прощає йому завжди. А нащо прощати? Не треба прощати таким людям. Він негідник, погана людина. Не потрібен— він тут. І без нього обійдемось.

Запальна дитяча уява живо малювала хлопчикові кар-тияу справедливої кари. Всі вони накидалися на Орозкула й тягли його, товстого, великого, брудного, до річки. І потім, розгойдавши, кидали у саму чорторию. А він просив прощення в тітки Бекей і діда Момуна. Він же не міг перекинутися в рибу...

Хлопчикові ставало легше. Йому було навіть смішно, коли він у своїх мріях бачив, як борсається Орозкул у річці і як поруч пливе його вельветовий капелюх.

Проте дорослі, на превеликий жаль, не чинили так, як вважав за справедливе хлопчик. Вони робили все навпаки. Приїде Орозкул додому вже напідпитку. Його зустрічають так, наче нічого й не було. Дід коня прийме, дружина біжить самовар ставити. Всі ніби тільки його й чекали. А він починає збиткуватися. Спершу сумує, плаче. Як же так, мовляв, кожен чоловік, навіть наймізерніший чоловічок, такий, що й руку йому не обов'язково подавати, має дітей, скільки його душа забажає. П'ятеро і навіть десятеро. А чим він, Орозкул, гірший за інших? Чим він не вдався? Чи посада в нього нижча? Так, слава богу, старший об'їждчик заповідного лісу І Чи він волоцюга якийсь? Так у цигана ж повнісінько їх, циганчат. Чи він безвісний якийсь, чи пошани нема до нього? Все є. Всього досяг. І кінь під сідлом, і камча в руках, і зустрічають з пошаною. То чому ж однолітки його дітям своїм уже весілля справляють, а він? Хто він без сина, без насіння?

Тітка Бекей теж плаче, метушиться, хоче якось догодити чоловікові. Виймає прихованого півлітра. І сама випиває з горя. Далі — більше, і потім враз Орозкул звіріє і всю злість свою згонить на ній же, дружині своїй. А вона все прощає йому. І дід теж прощає. Ніхто не зв'язує Орозкула. Протверезіє він, а вранці дружина, хоч і в синцях, самовар уже поставила. Дід коня вже вівсом нагодував, осідлав. Нап'ється Орозкул чаю, сяде на коня — і знову він начальник, господар усіх лісів на Сан-Таші. А ніхто не догадається, що такого, як Орозкул, давно вже пора кинути в річку...

Було вже темно. Ніч стояла надворі. Так закінчувався той день, коли купили хлопчикові перший шкільний портфель.

Дягаючи спати, він не міг придумати, де покласти портфель. Нарешті поклав його поряд із собою у головах. Хлопчик не знав ще, довідається потім, що такі ж самісінькі портфелі будуть майже в половини класу. Але й це все одно не збентежить його, його портфель залишиться таким же незвичайним, зовсім особливим портфелем. Він не знав також, що його чекають нові події в його маленькому житті, що настане день, коли він залишиться сам на —всьому білому світі і з ним

буде тільки портфель. І причиною всьому стане його улюблена казка про Рогату матір-оленицю...

І цього вечора йому дуже хотілося щё раз послухати оту казку. Старий Момун сам любив ту історію і розповідав її так, наче сам усе бачив, зітхаючи, плачучи, вмовкаючи й думаючи про своє.

Проте хлопчик не посмів турбувати діда. Він розумів, що дідові не до казок. "Ми попросимо його іншим разом,— сказав хлопчик портфелеві.— А зараз я сам розкажу тобі про Рогату матір-оленицю, слово в слово, як дід. І розповідатиму так тихо, що ніхто не почує, а ти слухай. Я люблю розповідати і бачити все, як у кіно. Дід каже, що все це правда. Так було..."

4

Трапилося це давно. В давні-прадавні часи, коли лісів на землі було більше, ніж трави, а води в наших краях було більше, ніж суші, жило одно киргизьке плем'я на березі великої і холодної ріки. Енесай звалася та ріка. Тече вона далеко звідси, в Сибіру. На коні туди три роки і три місяці скакать.-Тепер та ріка зветься Єнісей, а в ту пору вона звалася Енесай. Тому й пісня була така:

Чи е ріка ширша тебе, Енесай, Чи е земля рідн.іш тебе, Енесай? Чи є горе глибше тебе, Енесай, Чи е воля вільніш тебе, Енесай?

Нема ріки ширше тебе, Енесай, Нема землі рідніш тебе, Енесай. Нема горя глибше тебе, Енесай, Нема волі вільніш тебе, Енесай.

Отака вона була, ріка Енесай.

Різні народи стояли тоді на Енесаї. Трудно їм доводилось, бо жили вони в постійній ворожнечі. Багато ворогів оточувало киргизьке плем'я. То одні нападали, то другі, то киргизи самі ходили в набіги на інших,

забирали скотину, палили житла, вбивали людей.*Убивали всіх, кого вдавалося вбити,— такі були часи. Людина не мала жалю до людини. Людина нищила людину. Дійшло до того, що нікому було хліб сіяти, худобу розводити, на полювання ходити. Легше стало жити грабунком: прийшов, убив, забрав. А за вбивство треба відповідати ще більшою кров'ю і за помсту — ще більшою помстою. І чим далі, тим більше лилося крові. Помутився розум у людей. Не було кому примирити ворогів. Найрозумнішим і найліпшим вважався той, хто вмів заскочити ворога зненацька, перебити чуже плем'я до останньої душі, захопити отари й скарби.

З'явився в тайзі чудний птах. Співав, плакав уночі до світанку людським жалісливим голосом, примовляв, перелітаючи з гілки на гілку: "Буде велика біда! Буде велика біда!" Так воно й сталося, прийшов той страшний день.

Того дня киргизьке плем'я на Енесаї ховало свого старого вождя. Багато років був проводирем батир Кульче, у багато походів ходив, у багатьох січах рубався. В битвах уцілів, та настав час його смерті. У великому смутку перебували одноплемінники два дні, а на третій зібралися поховати батира. За давнім звичаєм тіло вождя годилося нести в останню путь берегом Енесаю по урвищах і кручах, щоб з височини попрощалася душа померлого з материнською рікою Енесай, адже "ене" — це мати, а "сай" — це річище. Щоб душа його проспівала востаннє пісню про Енесай.

Чи е ріка ширша тебе, Енесай, Чи е земля рідніш тебе, Енесай? Чи є горе глибше тебе, Енесай, Чи е воля вільніш тебе, Енесай?

Нема ріки ширше тебе, Енесай, Нема землі рідиіш тебе, Енесай. Нема горя глибше тебе, Еиесай, Нема волі вільніш тебе, Енесай.

На поховальній сопці над ямою годилося підняти батира над головами й показати йому чотири сторони світу: "Ось твоя ріка. Ось твоє

небо. Ось твоя земля. Осьо ми, народжені від одного кореня з тобою. Ми всі прийшли провести тебе. Спи спокійно". І щоб пам'ятали далекі нащадки, на могилі батира ставилась кам'яна брила.

У дні похорону юрти всього племені розставляли ланцюгом по березі, щоб кожна родина могла попрощатися з батиром біля свого порога, коли проноситимуть його тіло на погребання, схилити до землі білий стяг скорботи, голосити й плакати при цьому, а тоді йти далі разом з усіма до другої юрти, де знову причитуватимуть, і плакатимуть', і схилятимуть білий стяг скорботи, і так до кінця дороги, аж до погребальної сопки.

Вранці того дня сонце вже виходило на денну дорогу, коли закінчені були всі приготування. Винесено бунчуки з кінськими хвостами на держаках, винесено військові обла-дунки батирові — щит і спис. Кінь його був накритий погребною попоною. Сурмачі наготувалися сурмити в бойові сурми — карнаї, бубнарі вдарити в бубни — добулбаси — так, щоб тайга захиталася, щоб птахи хмарою підлетіли до неба й закружляли, сповнюючи повітря гамором і стогоном, щоб звірі порозбігалися по хащах, дико хропучи, щоб трава поникла до землі, щоб луна покотилася в горах, щоб гори здригнули. Плакальниці порозпускали коси, щоб у сльозах оспівати батира Кульче. Джигіти стали на одне коліно кожен, щоб на міцні плечі підняти його тлінний прах. Все було напоготові, чекали виносу батира. А на узліссі. стояло на прив'язі дев'ять жертовних кобилиць, дев'ять жертовних биків, дев'ять дев'яток жертовних овець на поминальну тризну.

І тоді сталося непередбачене. Хоч би і як ворогували енесайці між собою, але в дні похорону вождів не заведено було йти війною на сусідів. А тепер полчища ворогів, що непомітно оточили на світанку пойняте жалобою стійбище киргизів, вискочили з засади зразу з усіх боків, так що ніхто не встиг сісти в сідло, ніхто не встиг узятися до зброї. І почалося страхітливе побоїще. Убивали всіх підряд. Так задумали вороги, щоб одним ударом покінчити з зухвалим племенем киргизів. Убивали всіх до ноги, щоб не було кому й пам'ятати про це злодіяння,

щоб нікому було помщатися, щоб час завіяв сипучим піском сліди минулого. Було — не було.

Людину довго родити й ростити, а вбити — скоріш за все. Багато хто вже лежав порубаний, підпливаючи в калюжах крові, багато хто кинувся в річку, рятуючись од мечів і списів, і потонув у хвилях Енесаю. А вздовж берега, уздовж круч та урвищ палали на цілі верстви киргизькі юрти, охоплені полум'ям. Ніхто не встиг утекти, ніхто не зостався живий. Все було зруйновано і спалено. Тіла повержених поскидали з круч в Енесай. Вороги раділи: "Тепер ці землі наші! Тепер ліси ці наші! Тепер табуни й отари ці наші!"

З багатою добиччю відходили вороги й не помітили, як вернулося з лісу двоє дітей — хлопчик і дівчинка. Неслухняні й пустотливі, вони ще вранці потайки від рідних побігли в поблизький ліс драти лико на козуби. Загулявшись, вони не помітили, як зайшли у глибокі хащі. А коли почули гамір і крики побоїща й кинулися назад, то не застали живих ні батьків, ні матерів своїх, ні братів, ні сестер. Лишилися діти без роду, без племені. Побігли вони, плачучи, від попелища до попелища, і ніде ні єдиної душі. Осиротіли за годину. В цілому світі зосталися самі. А вдалині клу-бочилася хмара куряви, вороги гнали в свої володіння табуни й отари, захопивши їх під час кривавого наскоку.

Побачили діти пил копитний і пустилися навздогін. Услід за лютими ворогами бігли діти, плачучи й волаючи. Тільки діти так могли вчинити. Замість того щоб сховатися від убивць, вони пустилися їх доганяти. Дби тільки не залишатися самим, аби тільки забігти геть від погромленого, проклятого місця. Побравшись за руки, хлопчик і дівчинка бігли навздогін, просили почекати, просили взяти з собою. Та хто там міг почути їхні кволі голоси в гулі, іржанні й тупотняві, в шаленій гонитві!

В розпачі довго бігли хлопчик і дівчинка. Та так і не догнали. А_тоді впали на землю. Боялися поглянути навкруги себе, боялися ворухнутися. Страшно їм було. Притулилися одне до одного і не помітили, як поснули.

Недаром кажуть — у сироти сім доріг. Ніч минула без пригод. Звірі їх не зачепили, лісові страховиська не заволокли. А як прокинулися, був ранок. Сонце світило. Птахи співали. Повставали діти й знову почвалали по ворожих слідах. Збирали по дорозі ягоди й коріння. Йшли вони і йшли, а на третій день зупинилися на горі. Дивляться, на широкій зеленій луці бучний бенкет. Скільки юрт поставлено — нема їм ліку, скільки вогнищ димить — нема їм ліку, скільки людей навколо вогнищ — нема їм ліку... Дівчата на гойдалках гойдаються, пісні співають. Силачі на втіху людям, мов беркути, кружляють, кидають один одного на землю. То вороги святкували свою перемогу.

Стояли на горі хлопчик і дівчинка, не зважуючись підійти. Але дуже вже кортіло опинитися побіля вогнищ, звідки так смачно пахло смаженим м'ясом, хлібом, дикою цибулею.

Не витримали діти, стали спускатися з гори. Здивувалися господарі, побачивши пришельців, оточили їх гуртом: — Хто ви? Звідки?

Ми голодні,— відповіли хлопчик і дівчинка,— дайте нам попоїсти.

Ті догадалися з їхньої мови, хто вони такі. Загомоніли, загаморіли. Стали сперечатися: повбивати їх, недобите вороже насіння, зразу ж чи до хана повести? Поки сперечалися, якась жаліслива жінка встигла тицьнути дітям по шматку, вареної конини. їх тягли до самого хана, а вони не могли одірватися од їжі. Повели їх у високу красну юрту, біля якої стояла сторожа з срібними сокирами. А по стійбищу полинула тривожна вість, що невідомо звідки появилися діти киргизького племені. Що б це означало? Всі облишили потішатися й бенкетувати, збіглися великим натовпом до ханської юрти. А хан у той час поважно сидів із своїми знатними воїнами на білій, мов сніг, кошмі. Пив кумис, присмачений медом, пісні слухав хвалебні. Коли довідався хан, чого до нього прийшли, страшенно розлютився: "Як ви осмілились турбувати мене? Хіба ми не перебили плем'я киргизьке геть-чисто? Хіба не зробив я вас володарями Енесаю на вічні часи? Чого ж ви позбігалися, полохливі душі? Погляньте, хто перед вами! Ей, Ряба Кульгава Стара! — гукнув

хан. І сказав їй, коли вона виступила з натовпу:— Поведи їх у тайгу і вчини так, щоб на цьому кінчилося плем'я киргизів, щоб і згадки про нього не було, щоб ім'я його забулося навіки. Іди, Ряба Кульгава Стара, вчини так, як я велю..."

Мовчки послухалась Ряба Кульгава Стара, взяла хлопчика й дівчинку за руки й повела їх геть. Довго йшли вони лісом, а далі вийшли до берега Енесаю на високу кручу. Тут Ряба Кульгава Стара зупинила діток, поставила їх рядочком край обриву. І перед тим як штовхнути їх униз, промовила:

— О велика ріко Енесай! Якщо гору кинути в твою глибочінь, кане вона, мов камінь. Якщо кинути сосну столітню, понесе її, мов тріску. Прийми ж у води свої дві маленькі піщинки — двох дітей людських. Немає їм місця на землі. Чи мені ж тобі говорити, Енесаю? Якби зорі стали людьми, їм не вистачило б неба. Якби риби стали людьми, їм не вистачило б рік і морів. Чи мені ж тобі говорити, Енесаю? Візьми їх, занеси їх. Нехай залишать вони наш осоружний світ ще в дитинстві, з чистими душами, з совістю дитячою, не заплямованою злими замірами й злими вчинками, щоб не знали вони людського страждання і щоб самі не завдавали муки нікому. Візьми їх, візьми їх, великий Енесаю...

Плачуть, ридають хлопчик і дівчинка. Чи до слів їмхта-рої, коли вниз із кручі страшно глянути. В глибині хвилі люто перекочуються.

— Обніміться, дітки, наостанку, попрощайтеся,— сказала Ряба Кульгава Стара. А сама рукава засукала, щоб зручніше було їх кидати з кручі. І каже:— Ну, простіть мене, дітки. Виходить, доля така. Хоч і не з своєї волі звершу я зараз цей вчинок, але для вашого ж добра...

Тільки промовила вона ці слова, коли поряд чує голос:

— Постривай, велика мудра жінко, не губи безневинних дітей.

Обернулася Ряба Кульгава Стара, глянула — і зчудувалася: стоїть перед нею олениця, матка маралів. Та такі очі в неї величезні, дивляться з докором і смутком. А сама олениця біла, як молозиво первістки, черево бурою шерсткою підбите, як у малого верблюденятка. Роги — просто краса,— розлогі, наче гілля осінніх дерев. А вим'я чисте та гладеньке, як груди жінки-годувальниці.

— Хто ти? Чому ти говориш людською мовою?— спитала Ряба Кульгава Стара.

— Я мати-олениця,— відповіла їй та.— А заговорила так тому, щог інакше ти не зрозумієш мене, не послухаєш.

— Чого ти хочеш, мати-оленице?

— Одпусти дітей, велика мудра жінко. Прошу тебе, оддай їх мені.

— Навіщо вони тобі?

— Люди повбивали близняток моїх, двох оленят. Я шукаю собі дітей.

— Ти хочеш їх вигодувати?

— Так, велика мудра жінко.

— А ти добре подумала, мати-оленице?— засміялася Ряба Кульгава Стара.— Вони ж діти людські. Вони виростуть і вбиватимуть твоїх оленят.

— Коли вони виростуть, то не вбиватимуть моїх оленят,— відповіла їм мати маралів.— Я їм буду матір'ю, амвони— моїми дітьми. Хіба вони убиватимуть своїх братів і сестер?

— Оxx не кажи, мати-оленице, не знаєш ти людей! — хитала головою Ряба Кульгава Стара.— Не те що лісових звірів, вони й одне одного не жаліють. Оддала б я тобі сиріток, щоб ти сама побачила, що правдиві мої слова, але ж і цих дітей люди повбивають у тебе. Нащо ж тобі стільки горя?

— Я поведу дітей у далекий край, де їх ніхто не знайде. Пожалій діток, велика мудра жінко, одпусти їх. Буду я їм вірною матір'ю... Вим'я моє повнісіньке. Плаче моє молоко за дітьми. Просить моє молоко дітей.

— Ну що ж, коли так,— промовила Ряба Кульгава Стара, подумавши, — бери, та веди їх звідси скоріше. Веди сиріток у свій далекий край. Та коли загинуть вони в дорозі далекій, коли повбивають їх розбійники стрічні, коли чорною невдячністю відплатять тобі твої діти людські,— нарікай сама на себе. .

Подякувала мати-олениця Рябій Кульгавій Старій. А хлопчикові й дівчинці сказала:

— Тепер я ваша мати, ви мої діти. Поведу я вас у далекий край, де лежить серед снігових гір лісистих гаряче море — Іссик-Куль.

Пораділи хлопчик і дівчинка, жваво побігли за Рогатою матір'ю-оленицею. Та потім вони потомилися, ослабли, а дорога далека — з одного краю світу на другий. Не зайшли б вони далеко, якби Рогата мати-олениця не годувала їх молоком своїм, не гріла тілом своїм ночами. Довго йшли вони. Все— далі залишалася позаду стара батьківщина Енесай, але й до нової батьківщини, до Іссик-Кулю, ще було дуже далеко. Літо й зиму,0 весну, літо і осінь, ще літо й зиму, ще весну, ще літо й осінь пробиралися вони крізь хащі пралісів, спекотними степами, по сипучих пісках, через високі гори й бурхливі ріки. Гналися за ними зграї вовків, але Рогата мати-олениця, посадивши дітей на себе, виносила їх од лютих звірів. Гналися за ними на конях мисливці із стрілами, кричали: "Рлениця вкрала дітей людських! Держи! Лови!" — і стріли пускали

навздогін, і від них, од непрошених рятівників, виносила дітей Рогата мати-олениця. Бігла вона скоріше, ніж летіли стріли, тільки шептала: "Міцніше держіться, діти мої,— за нами женуться!"

Привела нарешті Рогата мати-олениця дітей своїх на Іссик-Куль. Стояли вони на горі — дивувалися. Кругом снігові пасма, а посеред гір, порослих зеленим лісом, скільки око сягає, море хлюпоче. Ходять білі хвилі по синій воді, вітри гонять їх здалеку, женуть удалечінь. Де початок Іссик-Кулю, де кінець — не знати. З одного краю сонце сходить, а на другому ще ніч. Скільки гір стоїть навкруги Іссик-Кулю — немає ліку, а за тими горами скільки ще таких же снігових гір височіє — теж не вгадати.

—^Це і є ваша нова батьківщина,— сказала Рогата,<ма-ти-олениця. — Будете жити тут, хліб сіяти, рибу ловити, худобу розводити. Живіть тут з миром тисячі літ. Хай продовжиться, ваш рід і примножиться. Хай не забудуть нащадки ваші мову, яку ви сюди принесли, хай їм солодко буде говорити й .співати своєю мовою. Живіть, як повинні жити люди. А-я буду з вами і з дітьми дітей ваших у всі часи...

Отак хлопчик і дівчинка, останні з киргизького племені, знайшли собі нову батьківщину на благословенному і вічному Іссик-Кулі.

Хутко час минув. Хлопчик став дужим чоловіком, а дівчинка — зрілою жінкою. І тоді одружилися вони, сталн подружжям. А Рогата мати-олениця не покинула Іссик-Куль, жила в тутешніх лісах.

Одного разу на світанку несподівано розбушувався Іссик-Куль, зашумів. Пологи настали в Жінки, мучилась вона. А чоловік злякався. Вибіг на скелю і почав голосно кликати:

— Де ти, Рогата мати-оленице? Чуєш, як шумить Іссик-Куль? Твоя дочка родить дитину. Приходь скоріше, Рогата мати-оленице, допоможи нам...

І почувся тоді здалеку дзвін переливчастий, наче караванний дзвіночок подзеленькує. Все ближче й ближче линув той дзвін. Прибігла Рогата мати-олениця. На рогах своїх, підчепивши за дужку, принесла вона дитячу колиску — бешик. Бешик був з білої берези, а на дужці бешика срібний дзвіночок-дзеленчав. І нині дзеленчить той дзвіночок на бешиках іссик-кульських. Колише мати колиску, а дзвіночок срібний дзеленькає, наче біжить здаля Рогата мати-олениця, поспішає, колиску березову несе на рогах...

Як тільки з'явилася на поклик Рогата мати-олениця, так і розродилася жінка.

'— Цей бешик для* вашого первістка,— сказала Рогата мати-олениця.— І буде у вас багато дітей. Семеро синів, семеро дочок!

Зраділи мати й батько. Дали ймення первісткові своєму на честь Рогатої матері-олениці — Бугубай. Виріс Бугу-бай, узяв красуню з племені кипчаків, і став множитися рід Бугу — рід Рогатої матері-олениці. Став великим і сильним рід бугинців на Іссик-Кулі. Шанували Рогату матір-олени-цю бугинці як святиню. На бугинських юртах над входом вишивали знак — роги марала, щоб здаля було видно: юрта належить до роду Бугу. Коли відбивали бугинці напади ворогів, коли змагалися на скачках, лунав поклик: "Бугу!" І завжди бугинці перемагали. А в лісах іссик-кульських блукали тоді білі рогаті марали, красі яких заздрили зорі в небі. То були діти Рогатої матері-олениці. Ніхто їх не чіпав, ніхто не давав їх кривдити. Побачивши марала, бугинець злазив із сідла, даючи дорогу. Вроду коханої дівчини порівнювали з красою білого марала...

Так було, поки не вмер один дуже багатий, дуже знатний бугинець — у нього овець було тисячі тисяч, коней-

тисячі тисяч, а всі люди навкруги за пастухів у нього були. Великі поминки влаштували його сини. Скликали вони на поминки

найславетніших людей з усіх кінців землі. Для гостей поставили тисячу сто юрт по березі Іссик-Кулю. Не злічити, скільки скоту було зарізано, скільки кумису випито, скільки страв кашгарських було подано. Багачеві сини ходили бундючні: хай знають люди, які багаті й щедрі спадкоємці зосталися після померлого, як вони його поважають, як шанують його пам'ять... ("Е-е, сину мій, погано, коли люди не розумом хваляться, а багатством!")

А співці, роз'їжджаючи на аргамаках, яких їм подарували сини небіжчика, красувались у подарованих соболиних шапках і шовкових халатах, навперебій вихваляли і небіжчика, і спадкоємців.

— Де ще побачиш під сонцем таке щасливе життя, такі пишні поминки?—співає один.

— Від дня сотворіння світу такого ще не бувало! — співає другий.

— Ніде, тільки в нас так шанують батька й матір, віддають пам'яті їхній честь і славу, шанують їхні святі імена,— співає третій.

— Ей, співці-краснослови, що ви тут базікаєте! Хіба є на світі слова, гідні цих щедрот, хіба є слова, гідні слави небіжчика! — співає четвертий.

І так змагалися вони день і ніч. ("Е-е, сину мій, погано, коли співці змагаються в славослів'ї, із співців вони перетворюються на ворогів пісні").

Багато днів, немов свято, справляли ті славетні поминки. Дуже хотілося чваньковитим синам багатія затьмарити інших, перевершити всіх на світі, щоб слава про них пішла по всій землі. І надумали вони встановити на батьковій гробниці роги марала, хай, мовляв, усі знають, що це усипальниця їхнього славетного предка з роду Рогатої матері-

олениці. ("Е-е, сину мій, ще в стародавні часи люди говорили: багатство породжує гординю, гординя — нерозсудливість").

Закортіло синам багатія виявити пам'яті батька цю не-чувану честь, і ніщо їх не стримало. Сказано — зроблено! Послали мисливців, мисливці вбили марала, зрубали його роги. А роги саженні, мов крила орла на злеті. Сподобалися синам маралові роги, по вісімнадцять одростків на кожному,— отже, жив вісімнадцять років. Чудовий! Звеліли вони майстрам установити роги на гробниці.

Старі люди обурились:

— Яке ви мали право вбити марала? Хто посмів підняти руку на нащадків Рогатої матері-олениці?

А їм відповіли спадкоємці багатія:

— Марала вбито на нашій землі. І все, що ходить, повзає, літає в наших володіннях, од мухи до верблюда,— це наше. Ми самі знаємо, що нам робити з тим, що наше. Забирайтеся геть!

Слуги одшмагали стариків нагаями, посадили на коней задом наперед і погнали їх, зганьблених, геть.

З цього й пішло... Велике нещастя впало на нащадків Рогатої матері-олениці. Мало не кожен почав полювати в лісах на білих маралів. Кожен бугинець вважав за свій обов'язок установити на могилах предків роги марала. Це тепер вважалося за добре діло, за особливу пошану до пам'яті померлих. А хто не вмів добути роги, того вважали тепер недостойною людиною. Почали торгувати рогами маралів, почали запасатися наперед. З'явилися такі люди з роду Рогатої матері-олениці, які зробили своїм ремеством добич рогів марала і продаж їх за гроші. ("Е-е, сину мій, а там, де гроші, слову доброму немає місця, красі немає місця").

Гибла пора настала для маралів в іссик-кульських лісах. Не було їм пощади. Втікали марали в неприступні скелі, але й там їх знаходили. Напускали на них зграї гончаків, щоб вигонили маралів на стрільців у засідках, били без промаху. Косяками винищували маралів, вибивали їх цілими стадами. Об заклад билися, хто добуде такі роги, на яких одростків більше.

І не стало маралів. Спустошились гори. Не почуєш марала ні опівночі, ні на світанку. Не побачиш ні в лісі, ні на галявині, як він пасеться, як скаче, закинувши на спину роги, як перемахує через провалля, наче птах перелітає. Народилися люди, які за все своє життя ні разу не бачили марала. Тільки казки про них чули та бачили роги на могилах.

А що сталося з Рогатою матір'ю-оленицею?

Образилась вона, дуже образилась на людей. Кажуть, коли маралам зовсім не стало життя від куль та гончаків, коли зосталося маралів стільки, що й на пальцях не важко перелічити, вийшла Рогата мати-олениця на найвищу гірську вершину, попрощалася з Іссик-Кулем і повела решту дітей своїх за великий перевал, в інший край, в інші гори.

Отаке буває на землі. От і казка вся. Хочеш вір, хочеш не вір.

А коли Рогата мати-олениця йшла геть, сказала вона, що ніколи не вернеться...

5

Знову стояла осінь у горах. Знову після гамірливого літа все настроювалося на осінню тишу. Повлягалася навкруги курява скотогону, погасли вогнища. Отари й табуни пішли на зимівлю. Люди пішли. Спустіли гори.

Уже самотою літали орли, скупо ронячи клекіт. Глухіше шуміла^в.ода в річці: звикла за літо річка до річища, притерлась, обміліла. Трава перестала рости, прив'ядала на корені. Листя потомилося триматись на гілках і де-не-де починало опадати.

А на найвищі вершини ночами вже лягає молодий сріблистий сніг. На ранок темні гребені гірських пасом ставали сиві, мов загривки чорно-бурих лисиць.

Прочахав, холоднішав вітер в ущелинах. Та поки що дні стояли світлі, сухі.

Ліси по той бік річки, напроти кордону, хутко поринали в осінь. Од самої ріки і вгору, до межі Чорного бору, бездимною пожежею йшов по крутому дрібноліссю осінній пал. Найяскравішими — рудо-багряними — і найчіпкішими на підйом були осикові й березові хащі: вони досягали до підсніжних височин великого лісу, до царства похмурих сосон і ялин.

В бору було чисто, як завжди, і строго, як у храмі. Тільки брунатні тверді стовбури, тільки смолистий сухий запах, лише бурі шпильки, що геть устелили підніжжя лісу. Тільки вітер нечутно тече поміж верхівками старих сосон.

Але сьогодні зранку над горами кричали, не вмовкаючи, розтривожені галки. Велика зграя їх несамовито горлала, безнастанно кружляючи над сосновим лісом. Галки переполошилися зразу, почувши стукіт сокир, і тепер, кричачи навперебій, ніби їх пограбували серед білого дня, переслідували двох людей, що спускали з гори зрубану сосну.

Дерево тягли на ланцюгах кінною упряжкою. Орозкул ішов попереду, тримаючи коня за вуздечку. Насупившись, чіпляючись плащем за кущі, він ішов, важко дихаючи, як віл у борозні. За ним позаду деревини поспішав дід Момун. Йому теж було нелегко на такій

височині, задихався старий. В руках у нього була березова підвага, якою він на ходу підважував дерево. Деревина весь час чіплялася то за .пеньки, то за каміння. А на спусках так і норовила вивернутись упоперек схилу й покотитися вниз. Тоді біда неминуча — розіб'є на смерть.

Небезпечніше тому, хто страхує деревину — підвагою,— та чого на світі не буває: Орозкул уже кілька разів перелякано одскакував геть від упряжки, і щоразу обпалював його сором, коли він бачив, що старий, ризикуючи життям, утримує деревину на схилі й жде, поки Орозкул вернеться до коня й візьме його за вуздечку. Та недарма кажуть: щоб приховати свою ганьбу, треба зганьбити іншого.

— Ти що, на той світ хочеш мене одпровадити? — кричав Орозкул на тестя.

Кругом нікого не було, хто б міг почути й осудити Орозкула: де то видано, щоб із старим так поводились? Тесть боязко зауважив, що він же й сам може попасти під деревину,— чого ж на нього так кричати, ніби він навмисне все робить. —

Та це ще дужче роздратувало Орозкула.

— Чи ти бач який! — обурювавсь він.— Тебе розіб'є, то ти ж пожив уже своє. Що тобі? А я розіб'юся, хто візьме твою неродящу дочку? Кому вона потрібна, така безплідна, як хвіст шайтана?..

— Трудна ти людина, сину мій. Нема в тебе пошани до людей,— відповів на це Момун.

Орозкул навіть зупинився, зміряв старого поглядом.

— Такі діди давно коло кабиці лежать, задницю собі гріють у попелі. А тобі зарплата йде, яка б там вона не була. А звідки вона, ця зарплата? Через мене. Якої ж тобі ще пошани треба*?

— Та годі вже, до слова прийшлось,— упокорився Момун.

Так вони йшли. Подолавши ще один підйом, зупинилися на косогорі перепочити. Кінь геть змокрів, укрився милом.

л.'А галки все не заспокоювались, усе кружляли. їх була тьма, і галасували вони так, буцім намірилися сьогодні тільки"те й робити, що кричати.

— Ранню зиму чують,— промовив Момун, щоб погомоніти про інше й тим пом'якшити гнів Орозкула.— Це вони до відліту збиваються. Не люблять, коли їм заважають,— додав він, ніби вибачаючись за нерозумних птахів.

— А хто їм заважає? — круто обернувся Орозкул. І почервонів раптом.— Заговорюєшся ти щось, старий,— тихо промовив він з погрозою в голосі.

"Бач,— подумав він,— на що натякає! Що ж це, через його галок і сосну не зачепи, і гілку не зламай? Коли б не так! Поки що я тут ще хазяїн". Він зиркнув на галасливу зграю: "Ех, кулемет би!" — і, одвернувшись, негарно вилаявся.

Момун промовчав. Йому не звикати до матюків зятя. "Знову найшло на нього,— засмутився старий сам собі.— Вип'є — звіріє. З похмілля теж — не скажи й слова. І чому тільки люди стають такими? — бідкався Момун.— Ти йому добро — він тобі зло. І не засоромиться, і не одумається. Ніби так і повинно бути. Вважає — завжди правда на його боці. Аби лише йому було добре. Всі повинні догоджати йому. А не схочеш — примусить. Добре ще, коли сидить отакий у горах, у лісі, і під

рукою в нього людей — один-два, та й годі. А що, коли б опинився він при владі вище? Не дай ти господи... І нема їм переводу отаким. Завжди урвуть своє. І нікуди ти од такого не дінешся. Скрізь він жде тебе, знайде тебе. І щоб жилося йому вільготно, душу з тебе витрясе. І правда на його боці буде. Еге ж, немає таким переводу..."

— Ну, годі стояти,— перервав Орозкул роздуми старого.— Ходімо,— наказав він.

І вони рушили.

Сьогодні з самого ранку Орозкул був не в настрої. Вранці, коли треба було переправлятися з інструментом на той берег у ліс, Момун спішив одвезти онука до школи. Зовсім розуму одбіг старий! Щбранку сідлає коня, одвозить хлопчиська до школи, потім знову скаче, привозить його із школи. Морочиться з цим покинутим пригулком. Чи ба, до школи не можна спізнюватися! А тут таке діло, бозна-як воно вийде,— то з цим можна чекати, так виходить? "Я,— каже,— миттю обернуся, соромно перед учителькою, якщо хлопчина спізниться на урок". Знайшов кого соромитися! Ну й дурень! Та хто вона така, вчителька ця? П'ять років в одному пальті ходить. Тільки й бачиш із зошитами, з сумками. Голосує на дорозі — все їй у район треба, все їй чогось не вистачає,— то вугілля для школи, то скла, то крейди, а то й ганчірок. Та хіба порядна вчителька піде в таку школу? Назву яку придумали — карликова школа. Вона й справді карликова. Яка од неї користь? Справжні вчителі в місті. Школи геть із скла. Вчителі в галстуках. Але то в місті... Начальство там яке по вулицях їздить. А які машини! Так і хочеться стати й завмерти, виструнчитись, поки вона прослизне, машина та чорна, блискуча, плавна. А вони, міські люди, наче й не помічають цих машин ніколи — поспішають, біжать кудись. Ось там, у місті, ото життя! Туди б податися, там би десь прилаштуватись. Там уміють поважати людину по посаді. Якщо належить — значить, повинен поважати. Більша посада — більша пошана. Культурні люди. І за те, що побував у гостях чи подарунок якийсь дістав, колоди таскати чи щось на зразок цього робити там не доводиться. Не те що тут — півсотні, од сили сотню він тобі дасть, ліс

вивезе та ще й скаргу накатає на тебе: хабарник Орозкул, такий-сякий... Темнота!

Єге ж, у місто б... Ех, послав би під три чорти і гори ці, і ліси ці, і колоди ці, тричі прокляті, і дружину цю пустопузу, і старого безголового із щеням цим, з яким він возиться, мов з цяцькою якоюсь. Ех, вибрикуючи, я побіг би, як ситий од вівса кінь! Примусив би себе поважати: "Орозкуле Балажановичу, дозвольте зайти до вас у кабінет?" А там і одружився б з міською. А чому б і ні? Скажімо, з артисткою якоюсь, красунею, що співає та пританцьовує з мікрофоном у руці; кажуть, для них головне, щоб чоловік при посаді був. Узяв би таку під ручку, а сам при галстуку. І — в кіно. А вона каблучками стукає і духами пахне. Перехожі носом тягнуть. Гляди, й діти народилися б. Сина на юриста вивчив би, а дочку — щоб на роялі грала. Міські діти зразу помітні — розумні. Дома тільки по-руському говорять — будуть вони забивати собі голови сільськими словами. Він би своїх,так і виховав: "Папочко, мамочко, хочу те, хочу це..." Хіба ж для свого чада чогось пошкодуєш? Ех, багатьом би носа втер, показав би, хто він є! А чим він гірший за інших? Ті, що вгорі, ліпші за нього, чи що? Такі ж люди, як він. Просто їм пощастило. А йому ні. Ухилилося щастя від нього. Та й сам винен.

Пісня курсів лісничих треба було в місто, в технікум податися, а то й у інститут. Поспішив — на посаду потягло. Хоч і маленька, але посада. От і ходи тепер по горах, тягай колоди, як вислюк. А тут ще галки ці. І чого кричать, чого кружляють? Ех, кулемет оце б...

Було чого розстроюватися Орозкулові. Одгуляв літо. Насувалась осінь, а разом з літом минала й пора гостювань у чабанів і табунників. Як то співається: "Одцвіли вже квіти на джайлоо, пора, пора нам у долину..."

Осінь настала. Доводилося Орозкулові розплачуватись за пошану, за частування, за борги, за обіцянки. Та й за хвастощі:*-"Тобі що? Два кругляки соснові на сволоки, та й годі? Про що мова! Приїдеш забереш".

Набазікав, дарунки приймав, горілку пив,— а тепер, за-хекуючись, обливаючись потом, проклинаючи все на світі, пер ці кругляки по горах. Боком вони йому вилазили. Та й взагалі все життя його боком ішло. І раптом мигнула одчайдушна думка: "А плюну на все й піду куди очі бачать!" Але він зразу ж і зрозумів, що нікуди не піде, нікому ніде не потрібен і ніде такого життя, якого собі хоче, не знайде.

Спробуй піти звідси або відмовитись від обіцяного! Його свої ж друзі-приятелі викажуть. Люди повелись нікчемні. Позаминулого року своєму ж родичеві-бугинцеві пообіцяв за подароване ягня соснову колоду, а восени не схотілося йому лізти нагору по сосну. То сказати .легко, ану, спробуй доберись туди, та спиляй, та приволочи її. Та ще й до того коли та сосна не один десяток років прожила на світі, ану лишень, поморочся з нею! Та ні за яке золото не захочеш братися за таке діло. А в ті дні якраз захворів старий Момун, зліг у ліжко. Самому не впоратись було, та й ніхто не впорається сам на сам з деревом у горах. Звалити^ може, й звалить, та не стягне вниз... Знав би наперед, що трапиться, сам би з Сейдахматом поліз по сос-нудТа Орозкул полінувався дряпатись у гори й надумав одбутися од родича першою-ліпшою деревиною. Той нізащо: давай йому справжнє соснове дерево — хоч ти що! "Ягня брати вмієш, а слова дотримати ні?" Орозкул розлютився, вигнав його з двору: не хочеш брати — геть звідси. А той не такий дурень, настрочив на об'їждчика Сан-Ташського заповідного лісу Орозкула Балажанова скаргу і такого там понаписував — і правду, і неправду,— що годилося б просто розстріляти Орозкула, як "шкідника соціалістичного лісу". Довго потім тягали Орозкула по всіляких перевірчих комісіях з району, з лісового міністерства. Ледве виплутався... От тобі й родич! А ще: "Всі ми діти Рогатої матері-олениці. Один за всіх і всі за одного!" Та пусте все це, яка там у біса олениця, коли за копійку ладні одне одному в горлянку вчепитися або в тюрму засадити! То колись люди вірили в оленицю. Які ж дурні й темні були тоді люди, смішно! А тепер усі культурні, всі грамотні! Кому потрібні вони, ці казки для малих дітей!

Після того випадку Орозкул зарікся: більше нікому, ніяким знайомим, ніяким одноплемінникам, хай хоч тричі вони будуть дітьми Рогатої матері-олениці, не дасть ні сучка, ні хворостинки.

Та знову настало літо. Забіліли юрти на зелених гірських луках, загомоніли отари й табуни, потяглися димки біля струмків і річок. Сонце сяяло, кумисом п'янким пахло, квітами пахло. Хороше сидіти на свіжому повітрі під юртою, на зеленій траві, в колі друзів-приятелів, смакувати кумисом, молодим м'ясом. А потім вихилити склянку горілки, щоб затуманилось у довбешці. І відчути, що подужаєш дерево вирвати з окоренком або голову скрутити оно отій горі... Забував Орозкул у такі дні про свій зарік. Солодко йому було чути, як називали його великим хазяїном великого лісу. І знову обіцяв, знову приймав дарунки... І знову котрась із реліктових сосон у лісі і відати не відала, що дні її полічені, ось тільки настане осінь.

А осінь непомітно підкрадалася в гори з пожнивних полів і заходжувалась нишпорити кругом. І там, де вона пробігала, руділа трава, руділо в лісі листя.

Стигли ягоди. Ягнята росли. Ділили їх на отари — ярочок окремо, баранчиків окремо. Жінки ховали сушений сир у зимові мішки. Чоловіки починали радитись, кому першому відкривати поворотний шлях у долини. А перед тим, як вирушити в дорогу, ті, що влітку умовлялися, з Ороз-кулом, попереджали його, що в такий-то день, в таку-то годину прибудуть на кордон з машинами, приїдуть по обіцяний ліс.

От і сьогодні ввечері приїде машина з причепом, щоб вивезти два соснові стовбури. Один уже був унизу, вже переправлений через річку й доставлений до того місця, до якого під'їде машина. Другий — ось він, волочать його вниз. Коли б міг оце Орозкул повернути все, що з'їв і випив під це дерево, він негайно зробив би те, аби лише позбутися цього труда й цих мук, що він змушений зараз терпіти.

ба, немає способу змінити свою прокляту долю в горах: машина з причепом прибуде сьогодні ввечері, щоб уночі вивезти колоди.

Ще добре, коли все гаразд обійдеться. Дорога лежить через радгосп, просто побіля контори, іншого шляху немає, а в радгосп, буває, навідується міліція, держінспекція, та хіба мало хто може тут трапитися з району. Попадеться їм лісовоз на очі: "Звідки везете ліс і куди?"

По спині в Орозкула мороз пішов, коли він про це подумав. І злість закипала в ньому до всіх і до всього: до крикливих галок над головою, до нещасного старого Момуна, до Сейдахмата, ледаря, який догадався три дні тому поїхати до міста продавати картоплю. Адже знав він, що треба буде стягати колоди з гір! Ушився, виходить... І повернеться тепер лише тоді, коли закінчить свої справи на базарі. А то наказав би йому Орозкул удвох із старим колоди приволокти, не мучився б сам.

Та Сейдахмат був далеко, галок теж дістати немає чим. Зрештою, можна було б одлупцювати дружину, але до домівки правитися ще довго. Залишався старий Момун. Задихаючись і все більше шаленіючи від гірської ядухи, матюкаючись на кожному кроці, Орозкул сунув напролом через кущі, не жаліючи ні коня, ні старого, що йшов, за ним. Хай подохне кінь, хай подохне цей старий, хай він сам подохне од розриву серця! Якщо йому зле, то й усім нехай буде зле. Хай і світ западеться, у якому все влаштовано не так, як треба, не так, як годилося б Орозкулові за його достойності і посаду!

Вже не владаючи собою, Орозкул повів коня через кущі просто на крутий спуск. Нехай Проворний Момун потанцює коло стовбура. І хай спробує не вдержати! "Приб'ю старого дурня — і квит",— вирішив Орозкул. Іншим разом він ніколи не посмів би поткнутися з колодою-волокушею на такий небезпечний укіс. А тут лихий його попутав. І не встиг Момун зупинити його, встиг лише крикнути: "Куди ти? Куди? Зупинись!" — як дерево крутнулось на ланцюгу й, підминаючи кущі, покотилося вниз. Колода була сира, важка. Момун спробував був

підставити підвагу, щоб не дати колоді скотитися вниз. Але удар був такий сильний, що підвагу вибило з рук старого.

Все сталося в одну мить. Кінь упав, і його на боці потягло вниз. Падаючи, кінь збив Орозкула. Він котився, гарячково хапаючись за кущі. І в цю мить якісь рогаті тварини злякано шарахнулись у густому листі. Високо й сильно підстрибуючи, вони зникли в березовім ліску.

— Марали! Марали! — несамовито від ляку й радості скрикнув дід Мбмун. І замовк, ніби не вірячи своїм очам.

І раптом у горах стало тихо. Галки враз полетіли. Дерево затрималось на схилі, підім'явши під себе молоді міцні берізки. Кінь, плутаючись у збруї, сам став на ноги.

Орозкул, увесь обірваний, одповзав набік. Момун кинувся допомогти зятеві.

— О пресвята мати, Рогата оленице! Це вона врятувала нас! Ти бачив? То діти Рогатої матері-олениці! Вернулася наша мати! Ти бачив?

Ще не ймучи віри, що все обійшлося, Орозкул підвівся, похмурий, присоромлений, і обтрусився.

— Не базікай, старий. Годі! Виводь коня геть із посторонків.

Момун слухняно кинувся виплутувать коня.

— О пречудова мати, Рогата оленице! — усе бурмотів він радісно.— Повернулися марали в наші ліси. Не забула нас Рогата мати! Простила наш гріх...

— Усе бурмочеш?—огризнувся Орозкул. Він уже оговтався від ляку, і знову злість гризла його душу.— Казки свої розказуєш ? Сам одбіг розуму, то гадаєш, що й хтось повірить твоїм безглуздим вигадкам!

— Я бачив на свої очі. То були марали,— не поступався дід Момун.—А хіба ти не бачив, сину мій? Тн ж бачив сам.

— Ну, бачив. Ніби майнули штук троє...

— Правда, троє. Мені теж так здалося.

— Ну й що з того? Марали то й марали. Тут ось чоловік мало собі шиї не скрутив. Чого ж радіти? А якщо то були марали, то прийшли вони, виходить, із-за перевалу. Там, у Казахстані, по той бік гір, у лісах, кажуть, ще водяться марали. Там теж заповідник. Можливо, заповідні марали. Прийшли то й прийшли. Нам яке діло. До г^аізах-стану нам байдуже.

— Може, приживуться в нас? — помріяв дід Момун.— Якби залишились...

— Ну, годі! — обірвав його Орозкул.— Рушаймо.

їм треба було ще довго спускатися з колодою, а потім переправити її через річку, також волоком, в упряжі. І то теж трудне діло. А потім, якщо вдасться перетягти колоду через річку, треба ще доправити її до пагорка, де будуть навантажувати машину.

Ох, скільки праці!..

Орозкул почував себе зовсім нещасним. І йому здавало" ся, що все навколо влаштовано несправедливо. Гори — вони нічого не почувають, нічого не бажають, ні на що не скаржаться, стоять собі й стоять; ліси входять в осінь, а потім у зиму ввійдуть і не бачать у цьому нічого

трудного. Галки й ті літають собі на волі й горлають, скільки їм влізе. Марали, якщо то справді були марали, прийшли з-за перевалу й бродитимуть у лісі як хочуть і де хочуть. У містах люди безтурботно ходять по асфальтованих вулицях, їздять на таксі, сидять по ресторанах, розважаються. А його доля закинула в ці гори, він нещасливий... Навіть цей Проворний Момун, тесть його миршавий, і той щасливіший, бо він вірить у казки. Дурний чоловік! Дурні завжди задоволені життям.

А Орозкул ненавидить своє життя. Воно не для нього. Це життя для таких, як Проворний Момун. Йому що треба, Момунові? Скільки живе, стільки й горба гне день у день, не спочиваючи. І в житті ніколи жодна людина не була йому підлегла, а він підкорявся всім, навіть старій своїй, він навіть їй ні в чому не перечить. Такий горопаха й од казки щасливий буде. Побачив маралів у лісі — до сліз розчулився, наче братів рідних зустрів, котрих сто років по світу шукав.

Ех, що-то й казати!..

Вони вийшли нарешті на останній рубіж, звідки починався довгий крутий спуск до річки. Зупинилися перепочити.

По той бік річки, в дворі кордону, біля будинку Орозкула щось диміло. По диму можна було догадатися — самовар. Отже, дружина його вже чекала. Але від цього Ороз-кулові не стало легше. Дихав він широко ротом, повітря бракувало. В грудях боліло, і в голові, мов луна, стукали удари серця. Піт з лоба роз'їдав очі. А попереду такий довгий і крутий спуск. І дома чекає пустопуза дружина. Бач, самовар поставила, догодити хоче... Він раптом відчув гостре бажання розігнатися й штовхнути ногою той череватий самовар, та так, щоб полетів він к бісовій матері. А тоді накинутися на дружину й бити її, бити до крові, на смерть. . Подумки він тішився цим, чуючи зойки дружини, її прокльони долі своєї горопашної. "Ну й нехай,— думав він.— Нехай! Мені погано, чому їй повинно бути добре?" Його думки перервав Момун.

— Я й забув, сину мій,— спохватився він і квапливо підійшов до Орозкула.— Мені ж у школу треба, малого забрати. Уроки ж закінчилися.

— Ну то й що? — навмисне спокійно промовив Орозкул.

— Не гнівайся, сину мій. Залишмо дерево тут. Спустім-ся. Ти пообідаєш дома. А я тим часом проскочу на коні до школи. Заберу хлопчину. Повернемось і переправимо дерево.

— І довго ти думав, старий, поки оце придумав? — уїдливо сказав Орозкул.

— Та плакатиме ж хлоп'я.

— Ну то й що? — скипів Орозкул. Нарешті було за що добряче провчити старого. Весь день Орозкул шукав, до чого б причепитись, а тепер Момун сам давав йому привід.— Він плакатиме, а ми діло покинемо? Вранці морочив голову — до школи повезу. Гаразд, одвіз. Тепер із школи привезу. А я що? Чи ми тут цяцьками бавимось?

— Не треба, сину мій,— попросив Момун.— У такий день! Я-то нічого, а от хлоп'я ждатиме; плакатиме в такий день...

— Що — в такий день? Який це такий особливий день?

— Марали вернулись. Нащо ж у такий день... Орозкул остовпів, навіть замовк од подиву. Він уже й

забув про тих маралів, що ніби швидко промайнули, проскакали, мов тіні, коли він котився по колючих кущах, коли душа в нього од страху сховалася в п'яти. Кожної секунди його могло припрасувати дерево, зірвавшись із схилу. Не до маралів було й не до теревенів цього старого.

— Ти за кого мене маєш?—тихо й люто спитав він, дихаючи в обличчя старому.— Шкода, що немає в тебе бороди, а то б поскуб тебе, щоб не вважав когось дурнішим за себе. Та на біса мені твої марали! Думатиму я ще про них. Ти мені зуби не замовляй. Іди ставай до колоди. І поки не перетягнемо через річку, і не заїкайся ні про що. Хто там до школи ходить, хто там плаче — мені діла нема. Годі, ходімо...

Момун, як завжди, послухався. Він розумів, що не вирветься з рук Орозкула, поки не доправлять колоду на місце, і мовчки відчайдушно працював. Більше він не проронив і слова, хоч душа його криком кричала. Онук жде його коло школи. Всі діти вже порозбігалися по домівках, і лише він один, його бідолашний онук, дивиться на дорогу і жде діда.

Сттрий уявляв собі, як діти усім класом вискочили, затупотівши, із школи, як стали розбігатися по домівках. Виголодались. Ще на вулиці вони чують запах приготованої для них їжі і, радісні, збуджені, пробігають попід, вікнами своїх хат. Матері ждуть уже. В кожної є усмішка, від якої голова паморочиться. Чи зле самій матері, чи добре їй, а на усмішку для своєї дитини в неї завжди сили вистачить. І коли навіть мати нагримає якнайстрогіше: "А руки? Руки хто митиме?" — все одно в очах у неї схована та ж сама усмішка.

В момунівського онука відтоді, як він почав учитися, руки завжди були в чорнилі. І дідові це навіть подобалось: то означало — хлопець ділом займається. І от стоїть зараз на дорозі його онук, руки в чорнилі, тримає свого улюбленого портфеля, що купили цього літа. Він, мабуть, утомився чекати і вже неспокійно поглядає, прислухається — чи не появиться на пригорку дід верхи на коні. Адже він завжди вчасно приїжджає. Коли хлопчик виходив із школи, дід, уже спішившись, чекав його неподалік. Усі розходились по домівках, а онук біг до діда. "Онде дідусь. Побіжімо!" — казав хлопчик портфелю. І, добігши, ніяково кинувся б до діда, обняв його й ткнувся обличчям у живіт, вдихаючи звичний дух старого одягу й сухого літнього сіна: в ці дні дід переправляв на в'юках сіно з того берега, взимку по глибокому снігу не

доберешся до нього, краще перевезти з осені. І довго потім Момун ходив, пропахлий гіркуватим

СІННИМ ПИЛКОМ.

. Дід садовив хлопчика позад себе на круп коня, і вони їхали додому то підтюпцем, то ступою, то мовчки, то перемовляючись про що-небудь незначне, й непомітно приїжджали. Через сідловину між гірками спускалися додому, в Сан-Ташську западину.

Нестямний потяг хлопчика до школи дратував бабу. Ледве прокинувшись, він швидко одягався й перекладав книги й зошити в портфелі. Бабу сердило й те, що він клав на ніч портфель поруч із собою. "І чого це ти так прилип до того поганого портфеля? Хоч би він став тобі за дружину, звільнив би нас від калиму за наречену..." Хлопчик пропускав повз вуха бабині слова, та й не дуже тямив, про що йде мова. Головне було для нього не спізнюватись у школу. Він вибігав у двір, квапив діда. І заспокоювався лише тоді, коли школу було вже видно.

і Одного разу вони все ж таки запізнилися. Минулого тижня, коли ще тільки засіріло, Момун переправився верхи на той берег. Надумав один раз обернутися, поїхати зранку по сіно. Все б нічого, та по дорозі в'юк розв'язався, сіно розсипалось. Довелося знову перев'язувати весь в'юк, знову нав'ючувати коня. Поспіхом зв'язане сіно знову розсипалось коло самого берега.

А онук уже ждав на тому боці. Він стояв на щербатому камені, розмахував портфелем і щось гукав, кликав. Старий заспішив — вірьовки заплутались, не розв'яжеш, стяглися вузли. А хлопчик усе гукав, і старий зрозумів, що він уже плаче. Тоді він покинув усе — сіно й вірьовки,— сів на коня — і скоріше до онука, через брід.

Поки переправлявся, теж барився: через брід не поскачеш — води багато, течія швидка. Восени ще не так страшно, а літом зіб'є коня з ніг

— і пропав. Коли Момун таки перебрався через річку й під'їхав до онука, той уже не плакав, а ридав. На діда не дивився, тільки плакав і примовляв: "Запізнився, запізнився в школу..." Старий нахилився з коня, підняв хлопчика до себе в сідло й поскакав. Коли б вона рядом, та школа, сам би хлопчик бігав. А то ж усю дорогу, не перестаючи, плакав, і ніяк старий не міг заспокоїти його. Так і привіз в сльозах до школи. А уроки вже почалися. Повів просто в клас.

Вибачався, вибачався Момун перед учителькою, обіцяв, що більше такого не повториться. Але найдужче приголомшило старого те, як плакав онук, переживав, що запізнюється. "Дай боже; щоб завжди так тягло тебе в школу",— думав дід. А проте чому все ж таки так плакав хлопчинка? Виходить, є в його душі образа, невисловлена, своя образа...

І тепер, ідучи побіч деревини, забігаючи то на один, то на другий бік, підштовхуючи, підважуючи деревину дрючком, щоб вона ніде не чіплялася, щоб ковзалася скоріше з гори, Момун усе думав: як-то він там, онук?

А Орозкул не поспішав. Він ішов коноводом. Та й не дуже поспішиш туди — спуск довгий, крутий, доводиться йти по схилу навскоси. Та хіба не можна було зважити на його прохання — залишити поки що дерево, а потім вернутися й забрати? Ех, якби сила, взяв би дерево на плече, перейшов через річку, скинув би його на те місце, де. машину будуть вантажити! Нате, мовляв, беріть свою колоду і одчепіться. А сам подався б Момун до онука.

Та де там! Треба ще добратися до берега, по камінню, по галечнику, а далі через брід волочити дерево конем на той бік. А кінь уже знемігся — скільки пройшов він по горах то вниз, то вгору... Гаразд ще, коли все обійдеться без перешкод, а що як застряне дерево між камінням на середині річки або кінь спіткнеться й упаде?

І коли вони пішли по воді, дід Момун почав благати: "Допоможи, Рогата мати-оленице, не дай застряти дереву, не дай коневі впасти!" Роззувшись, перекинувши чоботи через плече, закотивши штани вище колін, з вагою в руках дід Момун поспівав за колодою, що тепер плавала у воді. Дерево волокли навкоси проти течії. Наскільки чиста й прозора була вода в річці, настільки й холодна. Осіння вода.

Старий терпів: нехай, ноги не одпадуть, аби лише скоріше переправити деревину. І все-таки дерево застряло, мов на зло, сіло на камені иа найбільш порожистому місці. В такому випадку треба дати коневі трохи перепочити і потім вйокнути на нього як слід, дужим ривком можна зняти деревину з каміння. Та Орозкул, сидячи на ньому верхи, нещадно шмагав камчею вже ослаблого, притомленого коня. Кінь припадав на задні ноги, ковзався, спотикався, а колода не рушила з місця. Ноги в старого задубіли, в очах у нього почало темніти. Голова паморочилась. Обрив, ліс над обривом, хмари в небі нахилилися, падали в річку, пливли по швидкій течії і знову поверталися. Погано ставало Момуно-ві. Прокляте дерево! Коли б воно було сухе, вилежане, тоді інша річ,— сухий ліс сам по воді пливе, тільки притримуй його. А це ж щойно спиляли й зразу поволокли через річку. Хто ж так робить! От і виходить. У темного діла кінець лихий. Залишати сосну, щоб підсохла, Орозкул не зважується: наскочить інспекція, акт напише — поруб цінних дерев у заповідному лісі. Тому, як спиляли, скоріше волочить дерево з-перед очей.

Орозкул бив коня каблуками, нагаєм, бив його по голові, матюкався, горлав на старого, буцім він, Момун, був винен у всьому, а колода не піддавалася, вона ще дужче за-щемлювалася в камінні. І урвався терпець старому. Вперше в житті він підвищив голос у гніві. '

— Злазь з коня! — рішуче підступив він до Орозкула, стягаючи його з сідла.— Хіба ти не бачиш, що кінь не тягне? Зараз же злазь!

Здивований Орозкул мовчки скорився. Зіскочив просто в чоботях з сідла в воду. З цієї хвилини він ніби зробився дурний, оглух, втратив себе.

— Давай! Наляж! Разом давай!

По команді Момуна вони налягли на вагу, трохи підіймаючи деревину, вивільняючи її з-між каміння.

-Яка ж розумна тварина кінь! Він рвонувся саме в той момент і, шкопиртаючи, ковзаючи по камінню, натяг посторонки в струну. Проте дерево ледь зрушило з місця, пішло поковзом і знову застряло. Кінь зробив ще ривок і не втримався, упав у воду, борсався, плутаючись у збруї.

— Коня! Коня піднімай!—штовхнув Момун Орозкула.

Разом насилу їм удалося допомогти коневі стати на ноги. Кінь дрижав від холоду, ледве стояв у воді.

— Розпрягай!

— Нащо?

— Розпрягай, тобі кажуть. Перепрягати будемо. Скидай посторонки.

І знову Орозкул мовчки скорився. Коли кінь був випряжений, Момун узяв його за повіддя.

— А тепер ходімо,— сказав він.— Вернемося потім. Хай кінь спочине.

— Ану лишень стій! — Орозкул перехопив повіддя з рук старого. Він ніби прокинувся. Він знову раптом ста із самим собою.— Ти кому дуриш

голову? Нікуди ти не підеш. Деревину вивезем зараз. Увечері по неї люди приїдуть. Запрягай коня без розмов, чуєш!

Момун мовчки обернувся і, шкутильгаючи задубілими ногами, пішов бродом до берега.

— Ти куди, старий? Куди, кажу?

— Куди! Куди! В школу. Онук там жде з самого півдня.

— Ану вернись! Вернись!

Старий не послухався. Орозкул залишив коня в річці і вже майже коло берега, на галечнику догнав Момуна, вхопив його за плече, крутнув до себе.

І вони стали обличчям до обличчя.

Коротким порухом руки Орозкул зірвав з плеча Момуна перекинуті халявами старі кирзові чоботи й з розмаху двічі вдарив ними тестя по голові й по обличчю.

— Ходімо! Н)Н — прохрипів Орозкул, пожбуривши набік чоботи.

Старий підійшов до чобіт, підняв їх з мокрого піску, й, коли випростався, на губах у нього виступила кров.

— Негідник!—сказав Момун, спльовуючи кров,.і перекинув чоботи знову через плече.

Це сказав Проворний Момун, що ніколи нікому не перечив, це сказав посинілий від холоду нещасний дідуган з

До стор. 201

перекинутими через плече старими чобітьми, в якого краплинами виступала кров на губах.

— Ходімо! •

Орозкул потяг його за собою. Але Момун силою вирвався і, не оглядаючись, мовчки пішов собі.

— Ну, старий дурню, тепер начувайся! Я тобі це згадаю! — прокричав йому вслід Орозкул, вимахуючи кулаком.

Старий не оглянувся. Вийшовши на стежку біля "Лежачого верблюда", він сів, узувся й швидко пішов додому. Ніде не затримуючись, подався прямо в стайню. Звідти вивів сірого коня Алабаша, недоторканного Орозкулового виїзного коня, на якого ніхто не смів сідати і якого не запрягали, щоб не попсувати скакової статі. Наче на пожежу, Момун виїхав з двору без сідла, без стремен. І коли він проскакав мимо вікон, мимо самовара, що все ще димів, жінки, повискакувавши надвір,— стара Момуниха, його дочка Бекей і молода Гульджамал,— збагнули зразу, що із старим щось скоїлося. Ніколи він не сідав верхи на Алабаша і ніколи не скакав так по двору, як шалений. Вони ще не знали, що то був бунт Проворного Момуна. І ще не знали, якої біди завдасть йому той бунт на старості літ...

А від броду повертався Орозкул, ведучи за повід випряженого коня. Кінь припадав на передню ногу. Жінки мовчки дивилися, як він наближався до двору. Вони ще не догадувалися, що творилося в душі Орозкула, що він їм ніс того дня, яке лихо, які страхи...

В мокрих чоботях хлюпало, штани були мокрі. Підійшовши важкою ходою, він понуро глянув на жінок спідлоба. Дружина його, Бекей, стурбувалася:

— Що з тобою, Орозкуле? Що трапилось? Та ти ж увесь мокрий. Колода попливла?

— Ні,— одмахнувся Орозкул.— На,— передав він повід Гульджамал. — Одведи коня в стайню.— А сам пішов до дверей.— Ходімо в дім,— сказав він дружині.

Баба теж хотіла було піти разом з ними, та Орозкул не пустив її й на поріг.

— А ти собі йди, стара. Нема чого тобі тут робити! Іди додому й не приходь.

— Та ти що? — образилась баба.— Що ж це таке? А старий же наш, як він? Що скоїлось? .

— Спитай у нього самого,— відповів Орозкул.

Дома Бекей стягла з чоловіка мокрий одяг, дала йому кожуха, внесла самовар і заходилася наливати в піалу чай.

— Не треба,— відхилив жестом Орозкул.— Дай мені випити.

Дружина добула непочату півлітрову пляшку, налила в склянку.

— Повно налий,— звелів Орозкул.

Одним духом вихиливши склянку горілки, він закутався в кожух і, вкладаючись на кошмі, сказав дружині:

— Ти мені не дружина, я тобі не чоловік. Іди. Щоб ноги твоєї тут не було. Іди, поки не пізно.

Бекей зітхнула, сіла на ліжку й, звично ковтаючи сльози, тихо мовила:

— Знову?

— Що знову? — ревнув Орозкул.— Геть звідси! Бекей вискочила з дому і, як завжди, заломлюючи руки,

заголосила на весь двір:

— І нащо тільки я народилася на світ, бідолашна!.. А в цей час старий Момун скакав на Алабаші до внука.

Алабаш — прудкий кінь. Та все одно запізнювався Момун на дві з лишком години. Він зустрів онука по дорозі. Вчителька сама вела хлопчика додому. Та сама вчителька, з обвітреними, грубими руками, в тому самому незмінному пальті, в якому вона ходила п'ятий рік. Стомлена, жінка була похмура. А хлопчик, давно наплакавшись, з підпухлими очима, йшов поряд неї, з портфелем своїм у руках, якийсь нещасний і принижений. Добре вичитала старому Момунові вчителька. Він стояв перед нею, злізши з коня, похиливши голову.

— Не привозьте дитину до школи,— говорила вона,— якщо не будете забирати вчасно додому. На мене не покладайтесь, у мене своїх четверо.

Знову попросив пробачення Момун, знову обіцяв, що більше такого не трапиться.

Вчителька вернулася в Джелесай, а дід з онуком подалися додому.

Хлопчик мовчав, сидячи на коні перед дідом. І старий не знав, що йому сказати.

— Ти дуже голодний? — спитав він.

— Ні, вчителька дала мені хліба,— відповів онук. *

— А чого ти мовчиш? Хлопчик нічого не сказав і на це. Момун винувато усміхнувся:

— Вразливий ти в мене.— Він скинув кашкета хлопчикові, поцілував його в маківку і знову надів йому кашкета на голову.

Хлопчик не обернувся.

Так вони їхали, обидва пригнічені й мовчазні. Момун не давав волі Алабашеві, міцно придержуючи повіддя,— не хотілося трясти хлопчика на неосідланім коні. Та й поспішати тепер ніби й не треба було. N

Кінь незабаром утямив, чого од нього вимагають,— ішов легенькою інохіддю. Пофоркував, копитами стукав по дорозі. На такому б коні їхати самотою, пісні співати неголосні — так, для самого себе. Хіба мало про що співає людина наодинці з собою? Про мрії, які не збулися, про літа минулі, про те, що було тоді ще, як любилося... Подобається людині зітхати за тим часом, де зосталося щось назавжди недосяжне. А що, власне,— людина й сама до пуття не розуміє. Та зрідка їй хочеться думати про це, хочеться відчути саму себе.

Добрий це супутник — добрий кінь доброї ходи...

І думав старий Момун, дивлячись на стрижену потилицю онука, на його тонку шию й відстовбурчені вуха, що від усього його життя невдатного, од усіх його справ і трудів, од. усіх клопотів і жури залишилась тепер у нього тільки ось ця дитина, оця ще безпорадна істота. Гаразд ще, коли дід устигне поставити хлопчика на ноги. А зостанеться він сам — важко йому буде. Сам, як качан кукурудзи, а вже

характер свій. Йому б простішим бути, ласкавішим... Такі ж, як Орозкул, зненавидять його і терзатимуть, як вовки загнане оленя...

І згадав нараз Момун про маралів, про тих, що недавно промайнули швидкими, розгонистими тінями, що видобули в грудей його вигук подиву й радості.

— А ти знаєш, синку? До нас марали прийшли,— ска-зав дід Момун.

Хлопчик квапливо оглянувся через плече:

— Справді?

— Справді. Сам бачив. Три голови. ""— А звідки вони прийшли?

— Я гадаю, із-за перевалу. Там теж є заповідні ліси. Осінь тепер стоїть, мов літо,, перевал одкритий. От вони й прийшли до нас у гості.

— А вони зостануться в нас?

— Сподобається, то й зостануться. Якщо не чіпати їх, то вони й житимуть. Кормів у нас багато. Тут хоч і тисячу маралів держи... Колись, за часів Рогатої матері-олениці, тут їх була тьма-тьмуща...

Відчуваючи, що хлопчик одтає від цієї звістки, забуває образу, старий почав знову розповідати про колишні часи, про Рогату матір-оленицю. І сам, захоплюючись своєю розповіддю, думав: як просто раптом стати щасливим і дати щастя іншому! Отак би й жити завжди. Еге ж, отак, як зараз, як у цю годину. Та життя не так улаштоване: поряд із щастям постійно підстерігає, вдирається в душу, в життя нещастя, що нерозлучно супроводжує тебе, вічне, невідступне. Навіть в оцю годину, коли вони з онуком були щасливі, в душі в старого поряд з радістю стояла тривога: що там Орозкул? Що він готує, яку розправу?

Яку замислив— кару йому, старому, що осмілився не послухатись? Цього ж Орозкул так не залишить. Інакше він не був би Ороз-кулом.

І щоб не думати про нещастя, яке чекало його дочку і його самого, Момун розповідав онукові про маралів, про благородство, про красу і жвавість цих тварин так захоплено, ніби міг цим одвернути неминуче.

А хлопчикові було хороше. Він і гадки не мав про те, що його чекає дома. В нього горіли очі й вуха. Як, невже повернулися марали? Виходить, усе це правда? Дід каже, що простила Рогата мати-олениця людський злочин проти неї й дозволила дітям своїм вернутися в іссик-кульські гори. Дід каже, що зараз прийшли три марали, щоб розвідати, як тут, і якщо їм сподобається, то всі марали знову повернуться на батьківщину.

— Ата,— перервав хлопчик діда.— А може, прийшла сама Рогата мати-олениця? Може, вона хоче подивитись, як тут у нас, а потім покликати своїх дітей, га?

— Може,— невпевнено промовив Момун. Він затнувся. Старий відчув ніяковість: чи не занадто він захопився, чи не занадто хлопчик увірував у його слова? Але дід Момун не став розчаровувати свого внука, та тепер уже це було б запізно.— Хтозна,— стенув він плечима.— А може, може бути, що прийшла і сама Рогата мати-олениця. Хтозна...

— А ось ми довідаємось. Давай, ата, підемо на те місце, де ти бачив маралів,— сказав хлопчик,— я теж хочу подивитися.

— Та вони ж не стоять на одному місці.

— А ми підемо по слідах. Будемо довго-довго йти по їхніх слідах. А як побачимо їх хоч краєчком ока, вернемось. І тоді вони подумають, що люди не чіпатимуть їх.

— Дитина ти,— усміхнувся дід.— Приїдемо додому, там видно буде.

Вони вже під'їжджали до кордону поза будинками. Будинок іззаду — як людина в спину. Всі три будинки не подавали ніяких ознак того, що коїться в них усередині. І в дворі теж було пусто й тихо. Недобре передчуття стисло Момунові серце. Що могло статися? Побив Орозкул його нещасну Бекей? Напився п'яний? Що могло ще статися? Чому так тихо, чому нікого немає в цей час у дворі? "Якщо все гаразд, треба витягти ту злощасну колоду з річки,— подумав Момун.— Ну його, Орозкула, краще з ним не зв'язуватися. Краще зробити, що хоче, та й плюнути на все це. Ослові ж не доведеш, що він осел".

Момун під'їхав до стайні.

— Злазь. От ми й приїхали,— намагаючись не виказати свого хвилювання, промовив він до онука так, наче вони приїхали здалеку.

А коли хлопчик з портфелем своїм побіг було додому, дід Момун зупинив його:

— Зажди, разом підемо.

Він поставив Алабаша в стайню і, взявши хлопчика за руку, пішов до дому.

— Ти гляди,— сказав дід онукові,— якщо мене лаятимуть, ти не бійся і не слухай усяких там розмов. Тебе то не обходить. Твоє діло до школи ходити.

Але нічого такого не сталося. Коли вони зайшли в хату, баба тільки глянула на Момуна довгим осудливим поглядом і, підібравши губи, заходилася знову шити. Дід теж нічого не сказав їй. Хмурий і насторожений, він постояв посеред кімнати, потім узяв з плити велику

миску з локшиною, прихопив ложки й хліб, і вони сіли з онуком до пізнього обіду.

їли мовчки, а баба навіть не дивилася в їхній бік. На її зів'ялому, коричневому обличчі застиг гнів. Хлопчик зрозумів, що скоїлося щось дуже лихе. А старі все мовчали.

Так страшно, так тривожно ставало хлопчикові, що і їжа не йшла в горло. Гірше немає, коли за обідом люди мовчать і думають про щось своє, недобре й підозріле. "Може, це ми винні?" — подумки сказав хлопчик портфелеві. Портфель лежав на підвіконні. Серце хлопчикове покотилося по підлозі, видерлось на підвіконня, ближче до портфеля, й зашепталося з ним.

"Ти нічого не знаєш? Чого дідусь такий сумний? Чим він завинив? І чому він запізнився сьогодні, чому приїхав на Алабаші й без сідла? Такого ж ніколи не бувало. Може, він побачив маралів у лісі й тому затримався?.. А що коли й нема ніяких маралів? А що коли це неправда? Що тоді? Навіщо він розповідав? Адже Рогата мати-олениця дуже образиться, якщо він обманив нас..."

Закінчивши обідати, дід Момун неголосно сказав хлопчикові:

— Ти йди в двір, діло є одне. Допоможеш мені. Я зараз. Хлопчик слухняно вийшов. І як тільки він зачинив за

собою двері, почувся голос баби:

— Ти куди?

— Піду дерево вивезу. Воно ж ото застряло в річці,— відповів Момун.

— А, спохватився! — закричала баба.— Отямився! Ти піди подивись на свою дочку. її Гульджамал повела до себе. Кому вона потрібна тепер,

твоя неродяща дурепа. Піди, нехай вона скаже, хто вона тепер. Як собаку паршивого, вигнав її з дому чоловік.

— Ну що ж, вигнав то й вигнав,— з гіркотою сказав Момун.

— Чи ти ба! Та хто ти такий? Дочки твої непутящі, так, гадаєш, онука вивчиш на начальника, чи що? Жди! Було б заради кого на рожен лізти. Та ще на Алабаша скочив і помчав. Дивись, який! Знав би своє місце, пам'ятав би, з ким ти зв'язуєшся... Він тобі шию скрутить, як курці. Відколи це ти почав людям перечити? Відколи це ти став героєм? А дочку свою і не думай приводити до нас. На поріг не пущу...

Хлопчик понуро посунув двором. З хати ще чути було викрики баби, потім двері грюкнули, і Момун вискочив з дому. Старий попрямував до хати Сейдахмата, але на порозі його зустріла Гульджамал.

— Краще не треба зараз, потім,— сказала вона Момунові. Момун розгублено зупинився.— Плаче, побив, він її,— зашепотіла Гульджамал. — Каже, що тепер вони разом не житимуть. Проклинає вона вас. Каже, що у всьому батько винен.

Момун мовчав. Що сказати? Тепер навіть рідна дочка не хотіла його бачити.

— А Орозкул там п'є дома. Звір звіром,— пошепки розповідала Гульджамал.

Вони задумалися. Гульджамал співчутливо зітхнула:

— Хоч би Сейдахмат наш приїхав скоріше. Повинен би сьогодні повернутися. Вивезли б разом ту деревину та позбулися б хоч цієї мороки.

— Хіба діло в деревині? —.похитав головою Момун. Він задумався й, побачивши поруч онука, сказав йому: — Ти йди побався.

Хлопчик одійшов набік. Пішов у повітку, взяв схований там бінокль. Витер з нього пил. "Погані наші справи,— сумно сказав він біноклю.— Здається, це ми з портфелем винні. Якби ж була десь інша школа. Пішли б ми з портфелем туди вчитися. І щоб ніхто не знав. Тільки ось діда жаль — шукатиме. А ти, біноклю, з ким будеш дивитися на білий пароплав? Думаєш, я рибою не став би? От побачиш. Попливу до білого пароплава..."

Хлопчик сховався за стіжком сіна й став дивитися навкруги в бінокль. Невесело й недовго дивився. Іншим часом не надивишся: стоять осінні гори, вкриті лісами осінніми, вверху сніг білий, внизу огонь червоний.

Хлопчик поклав бінокль на місце й, виходячи з повітки, побачив, як дід повів коня через двір у хомуті й збруї. Він прямував до броду; Хлопчик хотів побігти до діда, але його зупинив окрик Орозкула. Орозкул вискочив з дому в спідній сорочці, з кожухом на плечах. Обличчя його було червоне, мов запалене вим'я.

— Ей ти! — грізно крикнув він Момунові.— Куди ведеш коня? Ану, постав на місце. Без тебе вивезем. І не смій чіпати. Ти тепер тут ніхто. Я тебе звільняю з кордону. Забирайся, куди хочеш.

Дід гірко усміхнувся й повів коня назад у стайню. Момун раптом став*зовсім старий і маленький. Ішов, човгаючи підошвами і не дивлячись ні на кого.

Хлопчикові забило дух від образи за діда, й, щоб ніхто не бачив, як він заплакав, побіг берегом річки. Стежка попереду туманіла, зникала й знову лягала під ноги. Хлопчик біг у сльозах. Ось вони, його любі прибережні валуни: "Танк", "Вовк", "Сідло", "Лежачий верблюд". Хлопчик

нічого не сказав їм — нічого вони не розуміють, стоять собі, та й годі. Хлопчик обняв горб "Лежачого верблюда" й, припадаючи до рудого граніту, ридма заридав, гірко й невтішно. Він довго плакав, поволі затихаючи і вгамовуючись.

Нарешті підвів голову, протер очі й, глянувши перед собою, заціпенів.

Просто перед ним, на тому березі, в воді стояли три марали. Справжні марали. Живі. Вони пили воду й, здається, вже напилися. Один — той, що мав найбільші, найважчі роги,— знову нахилив голову до води й, потягуючи її, здавалось, роздивлявся в мілкій заводі свої роги, мов у дзеркалі. Буруватий на колір, він був грудастий і могутній. Коли він рвучко підвів голову, з його волосатої світлої губи впали в воду краплі. Ворушачи вухами, рогач уважно глянув на хлопчика.

Та найдовше на хлопчика дивилася біла, бокаста олениця з короною тонких гіллястих рогів на голові. Роги в неї були трохи менші, але дуже гарні. Вона була точнісінько така, як Рогата мати-олениця. Очі великі, ясні. А сама — як кобилиця ставна, що кожного року приносить по лошатку. Рогата мати-олениця дивилася на хлопчика пильно, спокійно, наче згадувала, де вона бачила цього головатого, вухатого хлопчиська. Очі її волого поблискували й світилися здаля. З ніздрів легенька пара підіймалася. Поруч з нею, обернувшись задом, об'їдало лозу шелюги молоденьке безроге телятко. Йому ні до чого не було ніякого діла. Воно було вгодоване, міцне й веселе. Раптом, переставши обгризати лозу, воно жваво підстрибнуло, зачепило оленицю плечем і, пострибавши ще кругом, почало лащитись. Терлося своєю безрогою головою об бік Рогатої матері-олениці. А Рогата мати-олениця все дивилася й дивилася на хлопчика. С)

Затаївши подих, хлопчик вийшов з-за каменя й, мов у сні, простяг руки перед собою, підійшов до берега, до самої води. Марали аніскілечки не злякалися. Вони спокійно позирали на нього з того берега.

Між ними протікала бистра прозоро-зеленкувата річка, закипаючи, переливаючись через згромаджене підводне каміння. І якби не ця річка, що відокремлювала їх, то можна було б, здавалося, підійти й поторкати маралів. Марали стояли на рівному чистому галечнику. А за ними — там, де кінчалася смуга галечника,— багряною стіною пломеніли осінні кущі тугайного лісу. А вище — глиниста круча, над кручею золотаво-багряні берези й осики, і ще вище — великий ліс і білий сніг на скелястих кряжах.

Хлопчик заплющив очі й знову розплющив. Перед ним була та ж сама картина, а трошки ближче від червонолистого тугаю стояли на чистому галечнику ті ж самі казкові марали.

Та ось —вони обернулися й пішли одне за одним через галечник у ліс. Попереду — великий марал, посередині — безроге телятко, за ним — Рогата мати-олениця. Вона оглянулась, ще раз подивилася на хлопчика. Марали увійшли в тугай, подалися через кущі. Червоні гілки хиталися над ними, й опадало червоне листя на їхні рівні, пругкі спини.

Потім вони пішли стежечкою вгору, вибрались на кручу. Там зупинилися. І знову хлопчикові здалося, що марали подивилися на нього. Великий марал витяг шию й, перекинувши роги на спину, прогримів, мов труба; "Ба-о! Ба-о!" Його голос прокотився понад кручею, понад рікою довгою луною: "А-о, а-о!"

І тільки тоді хлопчик опам'ятався. Він щодуху кинувся бігти додому знайомою стежкою. Він біг з усієї сили. Він промчав по двору й, з грюкотом одчинивши двері, крикнув, важко дихаючи, з порога:

— Ата! Марали прийшли! Марали! Вони тут!

Дід Момун глянув на нього з кутка, де сидів скорботний і тихий, і нічого не сказав, ніби не тямив, про що мова.

— Годі тобі галасувать! — спинила його баба.— Прийшли то й прийшли, не до них зараз.

Хлопчик тихо вийшов. У дворі було пусто. Осіннє сонце вже котилося за Караульну гору, за сусіднє пасмо голих сутінкових гір. Густою холодною загравою жевріло сонце на холодних гірських пустелях. І звідси та студена заграва розтікалася навкруги хитким відсвітом по верхах осінніх гір. Ліси вкривалися вечірньою млою.

6

Його морозило й тоді, коли він ліг у ліжко. Він довго не міг заснути. Надворі вже чорніла ніч. Голова боліла. Але хлопчик мовчав. І ніхто не знав, що він захворів. Забули. Та і як тут було не забути!

Дід зовсім збився з пантелику. Місця собі не знаходив. То вийде, то зайде, то сяде скраєчку, зажурившись і тяжко зітхаючи, то знову встане й кудись піде. Баба злісно бурчала на старого і шастала сюди й туди, надвір виходила, поверталася. Надворі лунали якісь невиразні, уривчасті голоси, чиясь кваплива хода, чиясь лайка,— здається, знову лаявся Орозкул, хтось плакав, хлипаючи...

Хлопчик нишком лежав і все більше втомлювався од усіх цих голосів і тупання, від усього того, що відбувалося в домі і на подвір'ї.

Він заплющував очі й, скрашуючи свою самотність, свою забутість, пригадав те, що сьогодні сталося, те, що хотілося йому бачити. Він стояв на березі великої річки. Вода текла так швидко, не можна було довго дивитися, голова паморочилась. А з того берега дивилися на нього марали. Всі три марали, яких він бачив перед вечором, тепер знову стояли там. І все повторювалося знову. З мокрої губи великого рогача впали в заводь ті ж самі краплі, коли він рвучко підвів голову од води. А Рогата мати-олениця все так само пильно дивилася на хлопчика добрими, тямущими очима. А очі в неї були величезні, темні й вологі.

Хлопчик дуже здивувався, що Рогата мати-олениця може зітхати по-людському. Сумно й журливо, як його дід. А далі вони пішли собі поміж кущами тугаю. Червоні гілки хиталися над ними, і опадало червоне листя на їхні рівні, пругкі спини. Зони вийшли на кручу. Там зупинилися. Великий марал витяг шию й, перекинувши роги на спину, прогримів, немов .труба: "Ба-о! Ба-оІ" Хлопчик усміхнувся сам собі, згадуючи, як голос великого марала прокотився понад річкою довгою луною. Потім марали зникли в лісі. Але хлопчикові не хотілося з ними розлучатись, і він почав придумувати те, що йому хотілося бачити.

І знову стрімко плинула перед ним велика бистра ріка. Голова паморочилася од швидкої течії. Він стрибнув і перелетів через річку. Повільно й м'яко опустився недалечка від маралів, що й досі стояли на галечнику. Рогата мати-олениця підкликала його до себе:

— Ти чий будеш?

Хлопчик мовчав: йому соромно було говорити, чий він.

— Ми з дідом тебе дуже любимо, Рогата мати-оленице. Ми тебе давно ждали,— промовив він.

— І я тебе знаю. І діда твого знаю. Він хороший чоловік,— сказала Рогата мати-олениця.

Хлопчик зрадів, але не знав, як подякувати їй.

— Хочеш, я зроблюся рибою і попливу по річці в Іссик-Куль до білого пароплава? — несподівано сказав він.

Це він умів. Але Рогата мати-олениця нічого не відповіла на це. Тоді хлопчик заходився роздягатись і, як бувало влітку, щулячись, поліз у воду, тримаючись за лозину прибережної шелюги. Але вода,4 як виявилось, була не крижана, а гаряча, жарка, душна. Він поплив під

водою, розплющивши очі, і міріади золотавих піщинок, дрібних підводних камінчиків закружляли навколо гудючим роем. Він став задихатися, а гарячий потік усе ніс його й ніс.

— Допоможи, Рогата мати-оленице, допоможи мені, я теж твій син, Рогата мати-оленице! — голосно гукав він.

Рогата мати-олениця побігла услід берегом. Швидко бігла, вітер свистів у її рогах. І зразу йому стало легше.

Він обливався потом. Пам'ятаючи, що дід у таких випадках ще тепліше закутував його, хлопчик укрився краще. У "хаті нікого не було. Гніт у лампі вже нагорів, і тому вона тьмяно світила. Хлопчик хотів устати напитися, але знадвору долинули знову якісь різкі голоси, хтось на когось кричав, хтось плакав, хтось когось заспокоював. Чути було якесь вовтузіння, тупотіння ніг... Потім біля самого вікна, ахкаючи й охкаючи, протупотіло двоє, так немов одне тягло другого. Двері, грюкнувши, розчинилися, і баба, розлючена, захекана, просто-таки вштовхнула діда Момуна в хату. Ніколи хлопчик не бачив свого діда такого переляканого. Здавалося, він нічого не тямив. Очі в старого розгублено блукали. Баба штовхнула його в груди, примусила сісти.

— Сиди, сиди, старий дурню, і не лізь, коли не просять. Перший раз у них таке, чи що? Якщо хочеш, щоб усе владналося, сиди й не совайся. Роби, що я тобі кажу. Чуєш? А ні — то зживе він нас, ти розумієш, ізживе зо світу. А куди нам на старості літ іти? Куди? — З цими словами баба грюкнула дверима й знову квапливо, кудись побігла.

В домі знову стало тихо. Чути було тільки, як дід хрипко й переривчасто дихав. Він сидів на приступці коло плити, стиснувши голову тремтячими руками. І раптом старий упав на коліна й, знявши руки, застогнав, звертаючись невідомо до кого:

— Візьми мене, забери мене, бідолашного! Тільки дай їй дитинку! Несила мені більше дивитися на неї. Дай хоч одне-єдине, пожалій нас...

Плачучи й хитаючись, старий підвівся й, хапаючись за стіни, намацав двері. Він вийшов, причинив за собою двері, і там, за дверима, глухо ридав, затуляючи собі рота.

Хлопчикові стало погано. Знову почало морозити. То в жар, то в холод кидало. Він хотів устати, піти до діда. Але руки й ноги не слухалися, голова налилася болем. А старий плакав за дверима, і в дворі, знову чинив бешкет п'яний Орозкул, одчайдушно голосила тітка Бекей, благали, умовляли їх голоси Гульджамал і баби.

Хлопчик пішов од них у свій уявний світ.

Знову стояв він на березі бистрої річки, а на тому березі, на галечнику, все стояли ті ж самі марали. І тоді заблагав хлопчик: "Рогата мати-оленице, принеси тітці Бекей колиску на рогах! Дуже прошу тебе, принеси їм колиску! Нехай буде в них дитинка",— а сам біг по воді до Рогатої матері-олениці. Вода не провалювалась, але й він не наближався до' того берега, а ніби топтався, біжачи, на місці.

І весь час благав, заклинав Рогату матір-оленицю: "Принеси їм колиску иа рогах! Зроби так, щоб не плакав наш дід, зроби так, щоб дядько Орозкул не бив тітку Бекей. Зроби так, щоб народилася в них дитинка. Я всіх любитиму, і дядька Орозкула любитиму, тільки дай їм свою дитинку. Принеси їм колиску на рогах!"

Причулося хлопчикові, що далеко задзвенів дзвіночок. Він дзвенів усе голосніше. То бігла по горах мати-олениця й несла на своїх рогах, підчепивши на дужку, дитячу колиску — березовий бешик з дзвіночком. Дуже поспішала Рогата мати-олениця. Все ближче й ближче дзеленчав дзвіночок...

Але що це? До дзвіночка прилучився далекий гул мотора. Десь ішов грузовик. Гудіння машини наростало все дужче, все виразніше, а дзвіночок злякався, теленькав з перебоями й незабаром зовсім загубився в шумі мотора.

Хлопчик почув, як, погуркуючи залізом об залізо, під'їхала до двору машина. Собака, гавкаючи, кинувся на задвірки. На хвилину коливнулося у вікні віддзеркалене світло фар і зразу погасло. І мотор заглух. Хряпнули дверці кабіни. Перемовляючись між собою, приїжджі — чути було по голосах, чоловіка три — пройшли мимо вікна, за яким лежав хлопчик.

Сейдахмат приїхав,— пролунав раптом радісний голос Гульджамал, і чути було, як вона поспішила назустріч чоловікові.— А ми тебе чекали, чекали!

— Доброго здоров'я,— відповіли їй незнайомі люди.

— Ну, як ви тут? — спитав Сейдахмат.

— Та нічого. Живемо. Чого так пізно?

— І то скажи —. пощастило. Доправились до радгоспу, жду-жду попутної машини. Хоч би до Джелесая. А тут якраз вони ось до нас по ліс,— розповідав Сейдахмат.— Темно в ущелині. Дорога — сама знаєш.

— А Орозкул де? Дома? — поцікавився один з приїжджих.

— Дома,— невпевнено відповіла Гульджамал.— Прихворів трохи. Та ви не турбуйтеся. Переночуєте в нас, місце є. Ходімте.

Вони рушили. Але за кілька кроків зупинилися.

— Доброго здоров'я, аксакале. Доброго здоров'я, бай-біче.

Приїжджі віталися з дідом Момуном і бабою. Отже, ті засоромились, зустріли їх у дворі, як годиться зустрічати чужих. Може, й Орозкулові соромно стане? Хоч би вже не ганьбив себе й інших.

Хлопчик трохи заспокоївся. Та взагалі йому стало трошки легше. Голову ломило менше. Йому навіть закрадалася думка, чи не встати й не піти подивитися на машину — яка вона, на чотирьох колесах чи на шістьох? Нова чи стара? А причіп який? Одного разу цієї весни до них на кордон заїжджав навіть військовий грузовик — на високих колесах і кирпатий^ наче йому носа одрубали. Молодий солдат-шо-фер пустив хлопчика посидіти в кабіні. Чудово! А військовий з золотистими погонами, що приїхав, ходив разом з Орозкулом у ліс. Чого це? Ніколи такого не бувало.

— Ви що, шпигуна шукаєте? — спитав хлопчик солдата. Той усміхнувся:

— Атож, шпигуна шукаємо.

— А до нас іще ні один шпигун не приходив,— сумно: промовив хлопчик.

Солдати засміялися:

— А нащо він тобі?

— Я б ганявся за ним і піймав би його.

— Ач, який проворний! Малий ще, підрости.

І поки військовий з золотими погонами ходив з Орозкулом по лісі, хлопчик і шофер розговорилися.

— Я люблю всі машини і всіх шоферів,— сказав хлопчик.

— Чому ж так? — поцікавився солдат.

— Машини — вони хороші, сильні й швидкі. І вони гарно Пахнуть бензином. А шофери — вони всі молоді, і всі вони діти Рогатої матері-олениці.

— Що? Що? — не зрозумів солдат.— Якої це Рогатої матері?

— А ти хіба не знаєш?

— Ні. Ніколи не чув про таке диво.

— А хто ти?

— Яз Караганди, казах. У школі шахтарській учився.

— Ні, чий ти?

.— Батьків, материн.

— А вони чиї?

— Теж батькові, материні.

— А вони?

— Слухай, та так можна без кінця питати.

— А я син синів Рогатої матері-олениці.

— Хто тобі таке сказав? '

— Дідусь.

— Щось не те,— невпевнено похитав головою солдат.

Його зацікавив цей головатий хлопчина з відстовбурченими вухами, син синів Рогатої матері-олениці. Солдат, проте, був трохи засоромлений, коли з'ясувалося, що він не тільки не знає, звідки його рід починається, а навіть і обов'язкового коліна сімох батьків не знає. Він знав лише свого батька, діда, прадіда. А далі?

— Хіба тебе не вчили запам'ятовувати імена сімох предків? — спитав хлопчик.

— Не вчили. А нащо це? Я от не знаю, і нічого. Живу нормально.

— Дід каже, що коли люди не пам'ятатимуть батьків, то вони зіпсуються.

— Хто зіпсується? Люди?

— Атож.

— А чому?

— Дід каже, що тоді ніхто не буде соромитися поганих вчинків, бо діти і діти дітей про нього не пам'ятатимуть. І ніхто не робитиме — хороших вчинків, бо все одно діти про це не знатимуть.

— Ну й дід у тебе! — щиро подивувався солдат.— Цікавий дід. Тільки забиває він тобі голову всякою нісенітницею. А ти ж головатий... І вуха в тебе такі, як локатори в нас на полігоні. Не слухай ти його. До комунізму йдемо, в космос літаємо, а він чого вчить? До нас би на політзанят-тя його, ми б його миттю просвітили. Ось ти виростеш, вивчишся — і давай їдь од • діда. Темна, некультурна— він людина.

— Ні, я од діда ніколи ие піду,— заперечив хлопчик.— Він хороший.

— Ну, це поки що. А потім зрозумієш.

Зараз, прислухаючись до голосів, хлопчик згадав про ту військову машину й те, як він тоді так і не зумів до ладу пояснити солдатові, чому тутешні шофери, принаймні ті, яких він знав, вважалися синами Рогатої матері-олениці.

Хлопчик говорив йому правду. В його словах не було ніякої вигадки. Минулого року, якраз у таку ж осінню пору чи, здається, трошки пізніше, в гори по сіно приїхали радгоспні машини. Вони проїжджали не мимо кордону, а, трохи не доїжджаючи до нього, звертали по дорозі в лощовину Арчу й правились угору — туди, де влітку накосили сіна, щоб потім восени вивезти в радгосп. Зачувши небувале гудіння моторів на Караульній горі, хлопчик побіг на роздоріжжя. Зразу стільки машин! Одна за одною. Ціла колона. Він нарахував їх п'ятнадцять штук.

Погода стояла на зламі, з дня на день міг повалити сніг — і тоді прощай, сіно, до наступного року. У цих краях, якщо не встигнеш вчасно вивезти сіно, потім про нього й не думай. Не проїдеш. Видно, загаялися в радгоспі за всякими справами і, коли час притиснув, вирішили за одним разом, усіма машинами вивезти заготовлене сіно. Та не так склалося, як гадалося!..

Хлопчик, однак, про це не знав, та йому-то, власне, яке діло? Метушливий, радий, він просто біг назустріч кожній машині, трохи

пробігав наввипередки з нею, потім зустрічав другу. Грузовики котилися всі новенькі, з гарними кабінами, з широким склом. А в кабінах сиділи молоді джигіти, всі як на підбір безвусі, а в деяких кабінах по два хлопці. Напарники їхали накладати й ув'язувати сіно. Всі вони здавалися хлопчикові гарними, бравими, веселими. Мов у кіно.

Загалом хлопчик не помилявся. Так воно й було. Машини в хлопців були справні, і вони швидко мчаЧи, проминувши спуск з'Караульної гори щебенистою твердою дорогою. Настрій у них був чудовий — погода непогана, а тут же, звідкись узявся, якийсь вухатий і головатий шибеник вибігає назустріч кожній машині, нетямлячись од дикої радості. Як тут було не посміятися, й не помахати йому рукою, і не посваритись на нього жартома, щоб він ще дужче веселився й пустував...

А самий останній грузовик, так той навіть зупинився. Виглянув з кабіни молодий хлопець в солдатському одязі, в бушлаті, але тільки без погонів і без військового кашкета, а в кепці. То був шофер.

— Здоров! Ти чого тут, га? —привітно підморгнув він хлопчині.

— Так просто,— трошки збентежившись, відповів хлопчик.

— Ти діда Момуна онук?

— Авжеж.

— Я так і знав. І я теж бугинець. Та тут усі хлопці поїхали бугинці. По сіно котимо. Теперішні бугинці один одного й не знають, розбрелися... Дідові привіт передай. Скажи, що бачив Кулубека, сина Чотбая. Скажи, що вернувся Кулубек з армії і тепер шоферує в радгоспі. Ну, бувай! — І на прощання він подарував хлопчикові якийсь військовий значок, дуже цікавий. На орден схожий.

Машина загарчала, як барс, і рвонула з місця доганяти своїх. І так раптом захотілося хлопчикові поїхати з цим привітним, бравим хлопцем у бушлаті, з братом-бугинцем. Але дорога вже обезлюділа, і довелось йому повертатися додому. Гордий вернувся, проте розповів дідові про зустріч. А значок почепив на грудях.

Того дня надвечір несподівано вдарив вітер сан-таш-ський, звідти, з гір піднебесних. Шквалом налетів. Листя над лісом стовпом знялося вгору і, підіймаючись у небо все вище, з гулом понеслося над горами. І вмить закрутила така.негода, очей не розплющиш. І зразу сніг. Біла пітьма вкрила землю, захитались ліси, ріка забурувала. І сипав, хурделився сніг.

Сяк-так устигли позагонити худобу, прибрати дещо з двору та ще встигли дров чималенько наносити в дім. А потім уже й носа надвір не показували. Куди там — у таку ранню й страшну хуртовину.

— Проти чого це? — дивувався й тривожився дід Момун, розпалюючи вогонь у печі. Він усе прислухався до посвисту вітру; те й робив, що підходив до вікна.

За вікном швидко густішала, кружляючи, снігова мла.

— Та сядь ти на місце! — бурчала баба.— Уперше таке, чи що? "Проти чого б це?" —передражнила вона.— Проти того, що настала зима.

— Так ото враз, в один день?

— А чому б і ні? Питатиме тебе? Треба їй, зимі, от вона і прийшла.

В димарі завивало. Хлопчик спочатку злякався, та й змерз він, допомагаючи дідові по господарству; але незабаром дрова розгорілися,

тепло стало, запахло в хаті смолою гарячою, димком сосновим, і хлопчик заспокоївся, вгрівся.

Потім вечеряли. Потім полягали спати. А надворі валив, крутився сніг, вітер лютував.

"В лісі, мабуть, зовсім страшно",— думав хлопчик, прислухаючись до звуків за вікнами. Йому стало бентежно, коли нараз почулися якісь невиразні голоси, вигуки якісь. Хтось когось кликав, хтось обзивався. Спершу хлопчик подумав, що йому здалося. Хто міг у такий час появитися на кордоні? Але й дід Момун, і баба насторожилися.

— Люди,— сказала баба.

— Авжеж,— невпевнено обізвався старий.

А потім стурбувався: звідки о такій порі? І став поквапно одягатись. І баба заметушилася. Встала, лампу засвітила. І хлопчик, чогось злякавшись, швидко одягся. Тим часом люди підійшли до хати. Багато голосів і багато, ніг.

Поскрипуючи навіяним снігом, прибулі загрюкали по веранді, затарабанили в двері.

— Аксакале, одчиніть! Замерзаємо!

— Хто ви?

— Свої.

Момун одчинив двері. І разом з клубами холоду, вітру й снігу в хату ввалилися обліплені снігом.ті самі молоді шофери, що проїжджали вдень в урочище Арчу по сіно. Хлопчик одразу впізнав їх. І Кулубека в

бушлаті, що подарував йому військового значка. Одного вони вели, підтримуючи під руки, він стогнав, волік ногу. І в хаті зразу зчинився переполох.

— Астапралла! 1 Що з вами? — в один голос запитали дід Момун і баба.

— Потім розкажемо! Там ідуть ще наші, чоловік сім. Коли б з дороги не збилися. Ану, сідай сюди. Ногу вивихнув,— хапливо говорив Кулубек, садовлячи на приступку коло печі хлопця, що стогнав дуже.

— Де ж вони, ваші? — заметушився дід Момун.— Я зараз піду приведу їх. А ти біжи,— сказав він хлопчикові.— Скажи Сейдахматові, щоб він скоріше з ліхтарем прибіг, електричним.

Хлопчик вискочив з дому й захлинувся. До кінця свого життя він пам'ятав цю грізну хвилину. Якесь кошлате, холодне страховисько, висвистуючи, схопило його за горло й почало тіпати. Але він не здригнувся. Він вирвався з чіпких лап і, захищаючи голову руками, біг до будиночка Сейдахмата. Тут усього ступенів двадцять-тридцять, а йому здавалося, що він біжить далеко, крізь бурю, як батир, виручати своїх воїнів: Серце його переповнилось одвагою й рішучістю. Він здавався собі могутнім і непереможним, і поки добіг до будиночка Сейдахмата, встиг звершити такі героїчні подвиги, од яких дух захоплювало. Він перестрибував через провалля з гори на гору, він разив мечем полчища ворогів, він рятував тих, що горіли у^вогні, і тих, що тонули в річці, він ганявся на реактивному винищувачі з червоним прапором, що тріпотів угорі, за кошлатим, чорним страховищем, що втікало від нього по ущелинах і скелях. Його реактивний винищувач, мов куля, летів за страховищем. Хлопчик строчив у нього з кулемета й кричав: "Бий фашистів!" І всюди при цьому була Рогата мати-олениця. Вона пишалася ним. Коли хлопчик підбігав уже до дверей Сейдахматобого буди-

Астапралла — спаси, господи.

ночка, Рогата мати-олениця сказала йомуі "А тепер порятуй синів моїх, молодих шоферів!" — "Я їх урятую, Рогата мати-оленице, присягаюсь тобі!" — сказав хлопчик уголос і затарабанив у двері. *

— Скоріше, дядю Сейдахмате, ходімо рятувати наших! — Він випалив ці слова так, що і Сейдахмат, і Гульджамал перелякано відсахнулися.

— Кого рятувать? Що трапилось?

— Дідусь сказав, щоб з ліхтарем бігти електричним, шофери з радгоспу заблудилися.

— Дурень! — вилаяв його Сейдахмат.— Так би й сказав.— І кинувсь збиратися.

Та це ніскільки не образило хлопчика. Звідки міг знати Сейдахмат, які подвиги він звершив, поки доправивсь до них, на що присягнувся. Не дуже збентежився хлопчик і тоді, коли довідався, що сімох шоферів зустріли дід Момун і Сейдахмат зразу біля кордону й привели до оселі. Могло ж статися й не так! Небезпека легка, якщо вона вже минула... Одно слово, знайшлися й ці люди. Сейдахмат повів їх до себе. Навіть Орозкул пустив чоловік п'ять на ночівлю — його теж довелося розбудити. А решта всі набилися в дім діда Момуна.

А хуртовина в горах не вщухала. Хлопчик вибігав на веранду й через хвилину вже не тямив, де лівий бік, де правий, де верх, де низ. Кужелила, лютувала хуртовинна ніч. Снігу нападало по коліна. (

І лише тепер, коли всі радгоспні шофери були знайдені, коли вони обігрілися, одійшли од страху та холоду, дід Момун обережно вивідав, що ж з ними трапилося, хоч і так було видно, що застукала їх негода в дорозі. Хлопці розповідали, а старий і баба зітхали.

— Ой-ой-ой! — не могли надивуватись і все дякували богові, прикладаючи руки до грудей.

.— А поодягались ви, хлопці, так легко,— картала баба, наливаючи їм гарячого чаю.— Хіба можна приїжджати в гори в такій одежині? Діти ви, діти!.. Все красуєтесь, на міських хочете бути схожими. А якби з дороги збилися та до ранку, ие доведи господи, подубіли б навіки.

— Хто ж знав, що таке скоїться? — відповів їй Кулу-бек.— Навіщо нам тепло одягатися? Коли що, то машини в нас обігріваються зсередини. Сиди собі, як дома. Крути баранку. В літаку — он на якій височині летить,— ці гори зверху все одно, що горбики, за бортом мороз сорок градусів, а всередині люди в сорочках ходять... >

Хлопчик лежав на кожушині між шоферами. Приткнувся біля Кулубека і на всі вуха слухав розмову дорослих. Ніхто й гадки не мав, що він навіть радий був, що несподівано зчинився такий буревій, який змусив цих людей шукати притулку в них на кордоні. В душі йому дуже хотілося, щоб буревій не вщухав багато днів,— хоч би днів три. Нехай вони живуть у них. З ними так гарно! Цікаво. Дід, ■виявляється, всіх знає. Не самих, то батьків і матерів.

— Ну от,— трохи навіть гордо говорив дід онукові,— побачив своїх братів, бугинців. Знатимеш тепер, які вони в тебе є. Он які! Ох і рослі пішли теперішні джигіти! Дай боже вам здоров'я! Пам'ятаю, в сорок другому році зимою привезли нас у Магнітогорськ на будівництво...

І дід заходився розповідати добре відому хлопчикові історію, як вишикували їх, трудармійців, у довжелезну лаву по ранжиру, і виявилось, що киргизи майже всі аж у кінці, низькі на зріст. Влаштували їм перекличку, а потім перекур. Підходить до них якийсь гевал, рудий і здоровенний. І голосно так:

— Звідки такі? Маньчжури?

Серед них був старий учитель. Той і відповів:

— Ми киргизи. А коли ми воювали з маньчжурами недалеко звідси, то Магнітогорська тоді й зовсім не було. А зросту ми були такого, як ти. От закінчимо воювати і підростем ще...

Дід пригадав той давній випадок. Посміхаючись, задоволений, оглянув ще раз своїх нічних гостей.

— Правду сказав тоді вчитель. У місті коли буваю або в дорозі, приглядаюся: вродливі, рослі люди пішли. Не те, що колись було...

Хлопці тямущо усміхалися: любить старий побалакати.

— Рослі-то ми рослі,— мовив один з них.— Та от завалили машину в кювет. Скільки нас, а силоньки забракло...

— Ну, куди там! Навантажена сіном, та ще в таку хурделицю,— виправдував їх дід Момун.— Трапляється. Бог дасть, завтра все владнається. Головне, щоб вітер ущух.

Хлопці розповідали дідові, як вони приїхали на горішній 'сінокіс Арчі. Там стояли три великих стоги гірського сіна. | Заходилися класти сіно з усіх трьох стогів. Накладали хури і високі, вищі за дім, так що згори потім доводилося спуска-[тись на арканах. І так вантажили машину за машиною. Ка-| бій не видно, тільки вітрові стекла, капоти й колеса. Хоті-| лося, коли вже приїхали, вивезти все, щоб не вертатися зно-Гву. Знали, що коли залишиться сіно, то вже до наступного року. Працювали хапаючись. Той, чия машина була готова, одгонив її набік і допомагав накладати другу. Виклали майже все сіно, лишилось на два вози, не більше. Перекурили, домовились, хто за ким їхатиме, і всі разом вирушили колоною. Обережно їхали, мало не навпомацки спускалися з гір.— Сіно — вантаж не важкий, але незручний і навіть небезпечний, особливо у вузьких місцях і на крутих поворотах.

їхали і гадки не мали, що жде їх попереду.

Спустилися з плоскогір'я Арчі, потяглись міжгір'ям, а на виході з нього, надвечір уже, захопив їх ураган, сніг ударив.

— Таке почалося, що спина зразу змокріла,— розповідав Кулубек.— Одразу, пітьма, вітер такий, що кермо вириває з рук. Боїшся, от-от перекине машину. А тут ще дорога така, що по ній і вдень небезпечно...

Хлопчик слухав, затаївши подих, завмерши, не зводячи сяючих очей з Кулубека. А вітер і сніг, про які йшла мова, так само бушували за вікном. Багато хто з шоферів і вантажників уже спали покотом долі, поодягані, в чоботях. І все те, що вони пережили, тепер заново переживав цей головатий хлопчик з тонкою шиєю й одстовбурченими вухами.

Через кілька хвилин дорога стала невидима. Машини, мов сліпці без повожатого, трималися одна одної і весь час сигналили, щоб не одбитися вбік. Сніг ішов стіною, заліплював фари, "двірники" не встигали зчищати із шибок наморозь. Довелося їхати, висунувшись із кабіни. Та хіба ж це їзда? А сніг усе валив і валив... Колеса почали буксувати. Колона зупинилася перед крутим підйомом. Мотори скажено ревіли, та все марно... Повискакували з кабін і на голос один одного, перебігаючи від одної машини до другої, зібралися в голові колони. Що робити? Вогнище розпалити неможливо. Сидіти в кабінах означало витратити решту пального, якого й так тепер ледве-ледве вистачило б до радгоспу. А не обігрівати кабіни, то можна ж просто позамерзать. Розгубилися хлопці. Всесильна техніка стояла безсила. Що робити? Хтось запропонував вивалити з одної машини сіно й усім заритися в ньому. Та ясно було, що досить тільки розв'язати хуру, як од сіна не залишиться й жмені: розметає буря — й оком не змигнеш. А машини тим часом усе дужче заносило снігом, уже кучугури понамітало під колесами. Зовсім розгубилися хлопці, задубіли на вітрі.

— І нараз я згадав, аксакале,— розповідав Кулубек дідові Момунові, — що зустрів по дорозі, коли ми їхали на Арчу, ось його, молодшого брата-бугинця,— показав він на хлопчика й ласкаво погладив його по голові.— Бігав коло дороги. Зупинився я. Аякже — привітався. Поговорили ми. Правда? Ти чого не спиш?

Хлопчик, усміхаючись, кивнув головою. Та коли б хто знав, як гаряче й гучно закалатало його серце від радості й гордості. Сам Кулубек говорив про нього. Найсильніший, найсміливіший і найкращий серед цих хлопців. От би таким стати!

І дід похвалив його, підкладаючи в огонь дров.

— Він у нас такий. Любить слухати розмови. Бачиш, вуха як наставив!

— І як я згадав про нього в ту хвилину, сам не знаю! — вів далі Кулубек.— І кажу хлопцям, кричу майже, вітер глушить слова. "Давайте, — кажу,— добиратися до кордону. Інакше загинемо тут".— "А як,— кричать мені хлопці в обличчя,— як добиратися? Пішки не підемо. І машини залишати не можна". А я їм: "Давайте,— кажу,— випихати машини на гору, а там дорога йде на спуск. Нам би тільки до Сан-Ташської западини,— кажу,— а там пішки доберемося до наших лісників, там недалеко". Зрозуміли хлопці. "Давай,— кажуть,— командуй". Ну, якщо так... Почали з головної машини: "Осмонали, лізь у кабіну!" А всі ми, скільки нас було, підперли машину плечами. І пішло! Спершу ніби зрушили з місця. А далі видихались. А назад відступати не можна. І здавалося, що не машину ми пхаємо вверх, а цілу гору. Хура ж яка — стіг на колесах! І знаю тільки, що кричу скільки сили: "Давай! Давай! Давай!" — але й сам себе не чую. Вітер, сніг, не видно нічого. Машина виє, плаче, мов жива. З усієї сили дереться. І ми тут. І серце, здається, лопне, розлетиться на шматки. Голова паморочиться...

— Ай-ай-ай! — бідкався дід Момун.— Випало ж вам таке. Мабуть, сама Рогата мати-олениця захистила вас, дітей своїх. Визволила. Якби не вона, то хтозна... Чуєш? І не вщухає надворі, все крутить, мете...

Очі хлопчикові злипалися. Він примушував себе не спати, а повіки знову злипались. І в напівсні, слухаючи уривки розмов діда й Кулубека, хлопчик плутав дійсність з уявними картинами. Йому здавалося, що він теж там, серед цих молодих хлопців, яких хуртовина зненацька застукала в горах. Перед його зором крута дорога, що підіймається на білу-білу, засніжену гору. Хурделиця обпалювала щоки. Різало очі. Вони пхали вгору величезну, як домище, автомашину з сіном. Повільно, дуже повільно підіймалися вони по дорозі. А грузовик уже не йде — здає, сповзає назад. Так страшно. Так темно. Вітер такий палючий. Хлопчик від страху щуЛився, боячись, що машина зірветься й роздушить їх. Та несподівано звідкись появилася Рогата мати-олениця. Вона вперлася рогами в машину, стала їм допомагати, пхати нагору. "Давай, давай, давай!" — закричав хлопчик. І машина пішла, пішла. Вилізли на гору, і машина поїхала вниз сама. А вони виштовхували нагору другу, а тоді третю і ще багато машин. І щоразу їм допомагала Рогата мати-олениця. її ніхто не бачив. Ніхто не знав, що вона поруч з ними. А хлопчик бачив і знав. Він бачив кожного разу: коли ставало не під силу, коли охоплював страх, що сил забракне, тоді підбігала Рогата мати-олениця й рогами допомагала їм викотить машину нагору. "Давай, давай, давай!" — підхоплював хлопчик. І весь час він був поряд з Кулубеком. Потім Кулубек сказав йому: "Сідай за руль". Хлопчик сів у кабіну. Машина дрижала й гула. І руль крутився в руках сам по собі, вільно, як обруч з бочки, з яким він грався в автомобіль — ще маленьким. Соромно було хлопчикові, що кермо в нього виявилось таке, іграшкове. І нараз машина почала хилитися, падати набік. І впала з гуркотом, і розбилася.'Хлопчик голосно заплакав. Дуже соромно стало. Соромно було дивитися в очі Кулубекові.

— Ти чого? Ти чого, га? — розбудив його Кулубек. Хлопчик розплющив очі. І зрадів, що то все був тільки

сон. А Кулубек узяв його на руки, притулив до себе.

— Приснилося? Злякався? Ех ти, а ще герой! — Він поцілував хлопчика твердими, обвітреними губами.— Ну, давай я тебе вкладу, спати треба.

Він уклав хлопчика долі, на кошмі, між поснулих шоферів, і сам ліг поруч з ним, присунув його ближче до себе, під бік, і прикрив полою бушлата.

Рано-вранці хлопчика розбудив дід.

— Прокинься,— тихо сказав дід.— Одягнися тепленько. Допоможеш мені. Вставай.

За вікном тьмяно просвічував ранковий напівморок. У хаті всі ще спали покотом.

— На, взуй валянки,— сказав дід Момун.

Од діда пахло свіжим сіном. Отже, він уже дав корму коням. Хлопчик уліз у валянки, і вони з дідом вийшли надвір. Снігу намело багатб. Але вітер притих. Зрідка тільки ворушилася поземка.

— Холодно! — здригнувся хлопчик.

— Нічого. Ніби розвидняється,— пробурмотів старий.— Треба ж отаке! З першого разу як закрутило. Ну та гаразд, аби лише біди не накоїло...

Вони зайшли у хлів, де стояло п'ятеро момунівських овець. Дід намацав на стовпі ліхтар, засвітив його. Вівці оглянулись у кутку, запирхали.

— Держи, будеш мені присвічувать,— сказав дід хлопчикові, тицьнувши йому ліхтар.— Заріжемо чорну ярку. Гостей у нас повно. Поки повстають, щоб у нас м'ясо було готове.

Хлопчик присвічував дідові ліхтарем. Ще посвистував вітер у щілинах, ще холодно й похмуро було надворі. Дід спершу кинув біля входу оберемок чистого сіна. Привів на це місце чорну ярку і, перед тим як повалити її, зв'язати ноги, задумався, присів навпочіпки.

— Постав ліхтаря. Присядь і ти,— сказав він хлопчикові.

А сам зашепотів, розкривши долоні перед собою:

— О велика прародителько наша, Рогата мати-оленице. Приношу тобі в жертву чорну вівцю. За врятування дітей наших у годину небезпеки. За біле молоко твоє, яким ти вигодувала предків наших, за добре серце твоє, за материнське око. Не залишай нас на перевалах, на бурхливих ріках, на слизьких стежках. Не залишай нас вовіки на нашій землі, ми твої діти. Амінь!

Він молитовно провів долонями по обличю, вниз од лоба до підборіддя. Хлопчик зробив те ж саме. І тоді дід повалив вівцю на землю, зв'язав їй ноги. Вийняв з піхов свого азіатського ножа.

А хлопчик присвічував 'йому ліхтарем.

Погода вгамувалася нарешті. Разів зо два злякано виглянуло сонце крізь розриви хмар, що бігли по небу. Кругом видніли сліди минулої бурхливої ночі: криво й навскіс навіяні кучугури, прим'яті кущі, зігнуті в дугу під вагою снігу молоді деревця, повалені старі дерева. Ліс за річкою стояв мовчазний, тихий, якийсь пригнічений. І сама річка ніби пішла нижче, береги її обросли снігом, стали крутіші. Вода шуміла тихше.

Сонце було якесь непевне — то вигляне, то сховається.

Але ніщо не засмучувало й не турбувало хлопчикові душу. Триво#н минулої ночі забулися, буревій забувся, а сніг йому не заважав — так навіть цікавіше. Носився туди" сюди, аж клубки снігу летіли з-під ніг. Йому було весело від того, що в хаті повно людей, від того, що хлопці виспалися, гучно розмовляли, сміялися, від того, що зі смаком їли зварену їм баранину.

Тим часом і сонце полагіднішало. Чистіше й довше світило. Хмари потроху розходились. І навіть потеплішало. Ранній сніг став потроху осідати, особливо на дорозі й по стежках.

Правда, хлопчик захвилювався, коли шофери й вантажники почали збиратися в дорогу. Вийшли всі у двір, попрощалися з господарями кордону, подякували за притулок і хліб. їх проводжали на конях дід Момун і Сейдахмат. Дід віз ' оберемок дров, а Сейдахмат — великий оцинкований бак, щоб гріти воду для охололих моторів.

Усі рушили з двору.

— Ата, і я піду, візьми мене,— підбіг хлопчик до діда.

— Ти ж бачиш, я везу дрова, а Сейдахмат везе бак. Нікому тебе взяти. І чого тобі туди? Втомишся ходити— по снігу.

Хлопчик образився. Надувся. І тоді його взяв із собою Кулубек.

— Ходімо з нами,—.сказав він і взяв його за руку.— Назад поїдеш з дідом.

І вони пішли на розвилку — туди, куди спускалася дорога з сінокосу Арчі. Снігу ще лежало чимало. Не так-то просто, виявилось, було встигати за цими дужими хлопцями. Хлопчик почав приставати.

— Ану лишень, сідай мені на спину,— запропонував Кулубек. Він ловко взяв хлопчика за руку й спритно висадив його собі за плечі. І поніс так звично, ніби щодня носив його на спині.

— Здорово це в тебе виходить, Кулубеку,— сказав шофер, що йшов поруч. .

— А я завжди своїх братів і сестер носив,— похвалився Кулубек.— Я ж старший, а нас було шестеро, мати на роботі в полі, батько теж. А тепер у сестер уже діти. Повернувся з армії неодружений, на роботу ще не став. А сестричка — та, що старша,— "приїжджай,— каже,— до нас, живи в нас, ти так добре глядиш дітей".— "Ну, ні,— кажу їй,— годі! Я тепер своїх носитиму..."

Так вони йшли, розмовляючи про всячину. Добре й зручно було хлопчикові їхати на міцній спині Кулубека.

"От якби у мене був такий брат! — мріяв він.— Я б нікого не боявся. Спробував би Орозкул нагримати на діда або зачепити кого, одразу притих би, коли б Кулубек глянув на нього суворо".

Машини з сіном, залишені минулої ночі, стояли кілометрів за два вище розвилки. Завіяні снігом, вони схожі були на зимові стоги в полі. Здавалося, ніхто і ніяк не зрушить їх з місця.

Та ось розіклали вогнище. Нагріли води. Почали заводити мотор заводною ручкою, і мотор ожив, зачхав, запрацював. А далі робота пішла жвавіше. Далі кожну машину заводили з буксира. Кожна заведена, розігріта машина тягла за собою ту, котра стояла за нею в колоні.

. Коли всі грузовики запрацювали, підняли подвійним буксиром ту машину, що перекинулась уночі в кювет. Всі, хто був, допомагали їй вилізти на дорогу. І хлопчик теж примостився скраєчку, також

допомагав. Він увесь час побоювався, що хтось скаже: "А ти чого плутаєшся під ногами? Ану, тікай звідси!" Та ніхто не сказав цих слів, ніхто не прогнав його. Може, тому, що Кулубек дозволив йому допомагати. А він тут найсильніший, і його всі поважають.

Шофери ще раз попрощалися. Машини рушили. Спершу помалу, потім швидше. І потяглися караваном по дорозі серед засніжених гір. Поїхали сини синів Рогатої ма-тері-олениці. Вони не знали, що з волі дитячої уяви попереду них по дорозі незримо бігла Рогата мати-олениця. Довгими, рвучкими стрибками мчала вона попереду автоколони. Вона охороняла їх від лиха й нещастя на трудній дорозі. Від обвалів, від сніжних лавин, од сніговіїв, од туману і всяких негод, від яких за багато віків кочового життя киргизи зазнали стільки біди. Хіба не про це просив дід Момун Рогату матір-оленицю, приносячи їй у жертву чорну вівцю на світанку?

Поїхали. А хлопчик теж їхав разом з ними. Думкою. Він сидів у кабіні поруч Кулубека. "Дядю Кулубек,— говорив він йому.— А поперед нас біжить по дорозі Рогата мати-олениця".— "Хіба?" — "Правду кажу. Слово честі. Ось вона!"

— Ну, ти чого задумався? Чого стоїш? — отямився він од слів діда Момуна.— Сідай, пора додому.— Він нагнувся з коня, підняв хлопчика на сідло.— Тобі холодно? — спитав старий і тепліше вкутав онука полами кожуха.

Хлопчик тоді ще не ходив до школи.

А тепер, прокидаючись іноді од важкого сну, він неспокійно думав: "Як же я піду завтра до школи? Я ж захворів, мені так погано..." Потім він поринав у забуття. Йому здавалося, що він переписує в зошит слова, які написала вчителька на дошці: "Ат. Ата. Така" Цими письменами першокласника він заповнював увесь зошит, сторінку за сторінкою. "Ат. Ата. Така. Ат. Ата. Така". Він стомлювався, в очах ряботіло й ставало

жарко, дуже жарко, хлопчик розкривався. А як лежав розкритий і мерз, знову одвідували його всілякі видіння. То він плавав рибою в студеній річці, плив до білого пароплава і ніяк не міг допливти. То попадав у сніговію.. В димному холодному вихорі буксували автомашини з сіном на крутій дорозі на гору. Машини ридали, як ридають люди, і все буксували на місці. Колеса, шалено крутячись, ставали вогненно-червоними. Колеса горіли, полум'я йшло від них. Упираючись рогами в кузов, Рогата мати-олениця викочувала машину з хурою сіна на гору. Хлопчик допомагав їй, старався з усіх сил. Обливався гарячим потом. І нараз хура сіна перетворилася на дитячу колиску. Рогата мати-олениця сказала хлопчикові: "Біжімо скоріше, однесемо бешик тітці Бекей і дядькові Орозкулові". І вони пустилися бігти. Хлопчик одставі Але попереду в темряві все дзвенів і дзвенів колисковий дзвіночок. Хлопчик біг на його поклик.

Він прокинувся, коли почулися кроки на веранді й рипнули двері. Дід Момун і баба вернулися ніби трохи заспокоєні. Приїзд сторонніх людей на кордон, видно, примусив Орозкула й тітку Бекей притихнути. А може, Орозкул утомився пиячити й заснув нарешті. Надворі не чути було ні криків, ні лайки.

Близько опівночі зійшов місяць над горами. Він повис туманним диском над найвищою крижаною вершиною. Гора, окована вічною кригою, височіла в мороці, примарно поблискуючи нерівними гранями. А навкруги в цілковитому безгомінні стояли гори, скелі, чорні й нерухомі ліси, і аж у самому низу билася й шуміла річка по камінню.

Ат, ата, така — кінь, батько, підкова.

У вікно косим потоком лилося непевне світло місяця. Те світло заважало хлопчикові. Він перекидався, мружив очі. Хотів попросити бабу, щоб вона завісила вікно. Але не схотів: баба була сердита на діда.

— Дурень,— шепотіла вона, лягаючи спати.— Якщо не знаєш, як жити з людьми, то хоч би вже мовчав. Слухався б інших. Ти ж у нього в руках. Платня ж тобі йде од нього, нехай хоч і копійчана. Зате щомісяця. А без платні — хто ти такий? Старий, а розуму не нажив...

Дід не відповідав. Баба замовкла. Потім, нараз голосно сказала:

— Якщо в людини відбирають платню, вона вже не людина. Вона ніхто.

І знову старий нічого не відповів.

А хлопчик не міг заснути. Голова боліла, і думки плуталися. Про школу думав — тривожився. Він ще ні разу не пропустив жодного дня і тепер не уявляв собі, що робити, якщо завтра не зможе поїхати до своєї школи в Джеле-саї. Думав хлопчик і про те, що коли Орозкул вижене діда з роботи, то баба життя не дасть старому. Що їм тоді робити?

Чому люди так живуть? Чому одні злі, інші добрі? Чому є щасливі і нещасливі? Чому є такі, яких усі бояться, і хакі, яких ніхто не боїться? Чому в одних є діти, в інших немає? Чому одні люди можуть не видавати платні іншим? Мабуть, найкращі люди ті, які одержують найбільшу платню. А от дід одержує мало, і, його всі кривдять. Ех, як би так зробити, щоб дідові теж дали більшу платню! Може, тоді й Орозкул почав би поважати діда.

Від цих думок голова в хлопчика боліла все дужче й дужче. Знову згадав він про маралів, яких бачив надвечір коло броду по той бік річки. Як там їм уночі? Самі ж вони у холодних і кам'яних горах, у чорному, непроглядному лісі. Страшно ж дуже. А що коли вовки нападуть, що тоді? Хто принесе тітці Бекей чарівничу колиску на рогах?

Він заснув тривожним сном і, засинаючи, благав Рогату матір-оленицю принести березовий бешик для Орозкула і тітки Бекей. "Нехай

будуть у них діти, нехай будуть у них діти!" —-заклинав він Рогату матір-оленицю. І чув далекий перелив колискового дзвіночка. Поспішала Рогата мати-олениця, несучи на рогах чарівничу колиску...

Рано-вранці хлопчик прокинувся од доторку руки. Рука дідова була холодна, з вулиці. Хлопчик мимохіть зіщулився.

— Лежи, лежи.— Дід погрів руки,. Похукавши на них, поторкав його лоб, потім поклав долоню на груди, на живіт.— Та ти, либонь, занедужав,— засмутився дід.— Жар у тебе. А я думаю, чого він лежить? В школу пора.

— Я зараз, я встану,— підвів голову хлопчик, і все пішло кружка в нього перед очима, і у вухах зашуміло.

' — І не думай вставати.— Дід уклав хлопчика на подушку.— Хто повезе тебе до школи хворого? Ану лишень, покажи язика.

Хлопчик спробував наполягти на своєму:

— Учителька сваритиметься. Вона дуже не любить,— коли хто пропускає школу...

— Не сваритиметься. Я сам скажу. Ану лишень, покажи язика.

Дід уважно оглянув язика й горло в хлопчика. Довго шукав пульс: зашкарублі од грубої роботи, тверді пальці дідові якимсь дивом уловлювали поштовхи серця в гарячій, спітнілій хлопчиковій руці. У чомусь упевнившись, старий заспокійливо промовив:

— Слава богу. Ти просто перемерз трохи. Холод уві* йшов у тебе. Ти сьогодні полеж у постелі, а перед сном я натру тобі підошви й груди гарячим курдючним салом. Пропотієш — і, бог дасть, уранці встанеш, як дикий кулан.

Згадавши про вчорашнє й про те, що ще чекає на нього, старого, Момун спохмурнів, сидячи на ліжку онука, зітхнув і задумався. "Бог з ним",— прошепотів і знову зітхнув.

— Це ж коли ти захворів? Чого ж ти мовчав? — звернувся він до хлопчика.— Увечері, чи що?

— Та надвечір. Коли побачив маралів по той бік річки. Я прибіг до тебе. А потім мені стало холодно.

Старий сказав чомусь винуватим голосом:

— Ну, добре... Ти лежи, а я піду.

Він підвівся, але хлопчик затримав його:

— Ата, а там сама Рогата мати-олениця, еге ж? Та, що, біла, як молоко, очі отакенні, дивиться, як людина...

— Дурненький ти, — ледь осміхнувся старий Момун.— Ну, хай буде по-твоєму. Може, то й вона,— сказав вій глухо,— пречудова мати-олениця, хтозна?.. Я от думаю...

Старий не доказав. У дверях з'явилася баба. Вона спішила з двору, вона вже щось розвідала.

— Іди, старий, туди,— з порога промовила баба. Дід Момун одразу знітився при цьбму, став жалюгідний, прибитий.— Там вони хочуть виволокти дерево з річки машиною,— говорила баба:— Так ти йди, роби все, що ве-літимуть... Ох ти, боже мій, молоко ж іще не перетоплено! — спохватилася баба й заходилася розпалювати плиту, бряжчати посудом.

Старий хмурився. Хотілося йому щось заперечити, щось сказати. Та баба не дала йому й рота розкрити.

— Ну, ти, чого вилупив баньки? — обурилась баба.— Чого комизишся? Не нам з тобою комизитись, горе ти моє. Ну хто ти такий проти них? До Орозкула люди он які приїхали. Машина в них яка. Накладеш, так десять колод повезе по горах. А .Орозкул на нас і не дивиться навіть. Хоч і як я вмовляла, хоч і як принижувалась. Дочку твою на поріг не пустив. Сидить вона, неродюха твоя, у Сейдах-мата. Геть очі виплакала. І проклинає вона тебе — батька свого придуркуватого...

— Ну, годі,— не стерпів старий і, прямуючи до дверей, сказав: — Молока дай гарячого, захворів оно хлопчина.

— Дам, дам молока гарячого, йди, йди, ради бога.— І, вирядивши старого, вона ще бурчала.— І чого на нього найшло таке? Ніколи нікому не перечив, тихше води, нижче трави був — і ось тобі маєш! Та ще на коня орозку-лівського сів, та ще поскакав. І все це через тебе,— стрельнула вона злим поглядом на хлопчика.— Було б заради кого на рожен лізти...

Потім вона принесла хлопчикові гарячого молока з жовтим топленим маслом. Молоко обпікало губи. А баба наполягала, примушувала:

— Пий, пий гаряче, не бійся. Простуду тільки гарячим виженеш.

Хлопчик обпікався, сльози виступили в нього на очах. І баба раптом подобрішала:

— Ну, остуди, остуди трохи... І треба ж, прихворів ти в нас у такий час! — зітхнула вона.

Хлопчикові давно вже хотілося помочитися. Він устав, відчуваючи у всьому тілі якусь дивну, солодку знемогу. Але баба попередила:

— Стривай, я зараз принесу тобі тазок.

Ніяково одвернувшись, хлопчик задзюрчав у тазок, дивуючись, що сеча така жовта й гаряча.

Він почував себе набагато краще. Голова не так боліла.

Хлопчик лежав у ліжку спокійно, вдячний бабі за її послугу, і гадав, що треба до ранку видужати і неодмінно вирядитись до школи. Він думав ще про те, як він розкаже, в школі про трьох маралів, що появилися в них у лісі, про те, що біла матка маралів — то і є сама Рогата мати-олениця, що з нею телятко, велике вже й кріпеньке, і з ними здоровецький бурий марал з величезними рогами, що він дужий і охороняє од вовків Рогату матір-оленицю та її малятко. І думав, що він розкаже й про те, що коли марали залишаться в них і нікуди не підуть, то Рогата матір-олениця незабаром принесе дядькові Орозкулу й тітці Бекей чарівничу колиску.

А марали спустилися вранці до води. Вони вийшли з горішнього лісу, коли коротке осіннє сонце наполовину піднялося над гірським пасмом. Чим вище підіймалося сонце, тим світліше й тепліше ставало внизу серед гір. Після нічної оціпенілості ліс оживав, наповнювався рухом світла й барв.

Пробираючись поміж деревами, марали йшли не кваплячись, гріючись на сонячних галявинах, пощипуючи росяне листя з гілок. Вони йшли так само, як і раніше,— попереду самець-рогач, посередині телятко й остання — крутобока матка, Рогата мати-олениця. Марали йшли тією ж самою стежкою, по якій учора Орозкул з дідом Момуном спускали до річки лту злощасну соснову деревину. Слід волока залишався на гірському чорноземі ще свіжою, проораною борозною з

рбаними шматками дерну. Стежка ця виводила до броду, де була залишена деревина, що застряла в річковому порозі.

Марали правились до того місця тому, що воно вигідне для водопою. Орозкул, Сейдахмат і двоє людей, що прибули по ліс, ішли сюди, щоб подивитися, як краще підігнати машину й, причепивши трос, виволокти дерево з річки. Дід Момун невпевнено йшов позад усіх, понуривши голову. Він не знав, як йому поводитись після вчорашнього скандалу, як триматись, що робити. Чи допустить. Орозкул його до роботи? Чи не прожене, як учора, коли він хотів на коні витягти дереве? А що коли скаже: "А ти чого тут? Сказано ж, що ти звільнений з роботи!" Що коли вилає при людях і прожене додому? Сумнів гнітив старого, він ішов, як на муки, і все ж таки йшов. Позаду чимчикувала баба. Вона йшла ніби сама по собі, ніби їй просто цікаво. А насправді вона під конвоєм вела старого. Вона гнала Проворного Момуна. на примирення з Орозкулом, на те, щоб він заслужив у Орозкула прощення.

Орозкул ступав поважно, по-хазяйськи. Йшов, оддува-ючись, посопуючи й суворо поглядаючи на всі боки. І хоч боліла з перепою голова, він відчував мстиве задоволення. Оглянувшись, він побачив, як слідом дріботів дід Момун, немов вірний пес, якого побив господар. "Нічого, ти ще в мене й не те заспіваєш. Я тепер на тебе й не гляну. Ти для мене пусте місце. Ти ще сам упадеш мені в ноги",— зловтішався Орозкул, згадуючи, як не своїм голосом кричала минулої ночі біля його ніг дружина, коли він стусав її ногами, коли штурханами гнав її з порога. "Нехай! Ось випроводжу цих з деревом, я їх іще зведу, нехай погризуться. Тепер вона, батькові очі повидирає. Озвіріла, як вовчиця",— думав Орозкул між розмовою на ходу з приїжджим чоловіком.

Чоловіка того звали Кокетай. То був кремезний чорний мужик", колгоспний рахівник з приозер'я. З Орозкулом він давно водився. Років дванадцять тому побудував Кокетай собі дім. Орозкул допоміг лісом. Продав по дешевій ціні кругляки на розпилювання. Потім Кокетай оженив старшого сина, поставив і молодим дім. І теж Орозкул постачив йому дерево. Тепер Кокетай відділяв молодшого сина, і теж треба було

лісу на будівництво. І знову давній друг Орозкул виручав. Страх яке життя важкеГ Одне зробиш — ну, думаєш, тепер спокійно поживу. Дивись і— життя ще щось придумає. І без таких людей, як Орозкул, тепер не обійдешся...

— Бог дасть, на новосілля запросимо незабаром. Приїжджай, погуляємо на славу,— говорив Кокетай Орозкулові.

Той пихтів самовдоволено, цигаркою димив:

— Дякую. Коли кличуть — не відмовляємося, а не кличуть — не напрошуємося. Покличеш, то приїду. Не вперше мені в тебе гостювати. Я ось думаю зараз: а чи не підождати тобі до вечора, щоб виїхати, як стемніє? Головне через радгосп непомітно проїхати. А то як побачить хтось...

— Воно-то правда,— завагався Кокетай.— Та довго) чекати.до вечора. Виїдемо потихеньку. Поста ж немає на' дорозі, щоб перевірити нас?.. Хіба що випадково наткнешся на міліцію або ще на кого....

— Отож-то й воно! — пробурчав Орозкул, кривлячись от з гаги й від болю голови.— Сто років їздиш у справах, і ні одної собаки не зустрінеш по дорозі, а ліс повезеш раз у сто років — і влипнеш. Це завжди так...

Вони замовкли, кожен думав про своє. Орозкул вельми досадував тепер, що довелося вчора покинути дерево в річці. Був би оцей ліс готовий, повантажили б його ще вночі і на світанку випровадили б машину геть з очей... Ех, і треба ж було вчора трапитись такій біді! Це все старий дурень Момун, бунтувати надумав, з-під влади хотів вийти, з покори. Ну, постривай же! Що-що, а це тобі не минеться так даром...

Марали пили воду, коли люди прийшли до річки на протилежному березі. Дивні 'істоти ці люди — метушливі, галасливі. Заклопотані своїми

справами й розмовами, вони й не помічали тварин, що стояли навпроти, через річку.

Марали стояли в червоних уранішніх кущах річкового тугаю, зайшовши по щиколотки в воду, на чистому галечнику прибережної мілини. Пили вони невеликими ковтками, не квапляч ись, з перервами. Вода була крижана. А сонце пригрівало згори все тепліше й приємніше. Гамуючи спрагу, марали грілися на сонці. На спинах висихала рясна роса, що падала на них з гілок, коли вони прямували сюди. Легкий димок курився із спин маралів. Спокійний і ласкавий ранок був того дня.

А люди так і не помічали маралів. Один чоловік вернувся до машини, інші залишилися на березі. Ворушачи вухами, марали чуйно вловлювали голоси, що долинали до них зрідка, і завмерли, здригнувши шкірою, коли на тому березі появилася автомашина з причепом. Машина гримотіла, рокотала. Марали ворухнулися, намірились піти геть. Але машина раптом зупинилася, перестала гримотіти й гудіти. Тварини поварилися, потім усе ж таки обережно рушили з місця — люди на тому березі занадто голосно розмовляли й занадто метушливо рухалися.

Марали помаленьку пішли стежечкою в низенькому тугаї, їхні спини й роги раз у раз витикалися з кущів. А люди так і не помічали їх. І лише коли марали стали переходити відкриту прогалину сухого паводкового піску, люди побачили їх, як на долоні. На бузковому піску, в яскравому сонячному освітленні, І, пороззявлявши роти, завмерли в різних позах.

До стор. 273

— Дивись, дивись, що таке! — перший скрикнув Сейдахмат.— Олені! Звідки вони тут?

— Чого кричиш, чого галасуєш? Які тобі олені, марали то. Ми їх ще вчора бачили,— недбало вирік Орозкул.-— Звідки вони? Прийшли, певне.

— Пай, пай, пай!—захоплено вигукував кремезний Кокетай і од збудження розстебнув тісний комір сорочки.— А гладкі які,— захоплювався він,—одгодувались...

— А матка яка! Дивись, як ступає,— так само аж нетямився шофер, витріщивши очі.— Далебі, як дволітня кобила. Вперше бачу.

— А бик який! Рожища он які, глянь! Як він їх тільки носить! І не бояться нічого. Звідки вони такі, Орозкуле?— допитувався Кокетай, хтиво поблискуючи свинячими очицями.

— Заповідні, мабуть,— відповів Орозкул поважно, з почуттям хазяйської гідності.— Із-за перевалу прийшли, з того боку. А не бояться? Нелякані, от і не бояться.

— Ех, рушниця б оце зараз! — бовкнув раптом Сейдахмат.— М'яса центнерів на два потягне, га?

Момун, що досі боязко стояв збоку, не втерпів.

— Та ти що, Сейдахмате. Полювати на них заборонено,— сказав він неголосно.

Орозкул скоса метнув на старого хмурий погляд. "Ти ще тут мені голос подаєш!" — подумав він з ненавистю. Хотів вилаяти його так, щоб наповал убити, проте стримався. Все ж таки сторонні були.

— Нічого по-дурному повчати,— роздратовано промовив він, не дивлячись на Момуна.— Заборонено полювати там, де вони водяться. А в нас вони не водяться. І ми за них не відповідаємо. Втямив? — грізно глянув він на розгубленого старого.

— Втямив,— покірно відповів Момун і, похиливши голову, одійшов убік.

Тут баба ще раз потайки смикнула його за рукав.

— Ти б уже мовчав,— прошипіла вона докірливо. Всі якось присоромлено потупились. Знову звернули

погляди на тварин, що йшли все далі по крутій стежині. Марали підіймалися на кручу один за одним. Попереду бурий самець гордо ніс свої могутні роги, за ним комоле телятко, і завершувала цей похід Рогата мати-олениця. На фоні чистого глинистого скиду марали вирізнялися чіткр й граційно. Видно було кожен їхній рух, кожен їхній крок.

— Ех, краса яка!.— не втримався від захвату шофер,

вирлоокий молодий хлопець, дуже сумирний з вигляду.-

Шкода, що не взяв фотоапарата, от було б...

— Ну, годі, краса,— невдоволено перебив його Орозкул.— Нічого стояти. Краса їсти не дасть. Давай підгонь машину задом до берега, просто в воду, скраю щоб. А ти, Сейдахмате, роззувайся,— розпорядився він, тішачись у душі своєю владою.— І ти,— показав він на шофера.— І давайте чіпляйте трос до колоди. Та проворніше. Діло ще буде. "

* Єейдахмат заходився стягати з ніг чоботи. Вони були йому тіснуваті.

— Чого дивишся, допоможи йому,— непомітно підштовхнула баба старого.— І роззувайся, сам лізь у воду,— напучувала вона злісним шепотом.

Дід Момун кинувся стягати чоботи з Сейдахмата і сам швиденько роззувся. Тим часом Орозкул і Кокетай командували машиною:

— Давай сюди, сюди давай.

— Ліворуч трохи, ліворуч. Отак.

— Ще трошки.

* Зачувши внизу незвичний шум машини, марали на стежці прискорили ходу. Тривожно озираючись, вискочили на кручу й зникли в березах.

— О, щезли! — спохватився Кокетай. Він вигукнув це з жалем, так ніби випустив здобич із рук.

— Нічого, нікуди не дінуться! — одгадуючи його думки і задоволений цим, хвастався Орозкул.— Сьогодні до вечора не поїдеш, будеш моїм гостем. Сам бог велить. Пригощу я тебе на славу.— І, реготнувши, ляснув друга по плечу. Орозкул міг бути й веселим.

— Ну, якщо так, як велиш,— ти господар, я гість,— скорився кремезний Кокетай, оголюючи в посмішці могутні жовті зуби.

Машина стояла вже на березі, задніми колесами в воді на півколеса. Глибше заїхати шофер не ризикнув. Тепер треба було протягти трос до дерева. Якщо вистачить довжини троса, то виволокти колоду з полону підводного каміння особливих труднощів не становило.

Трос був сталевий — довгий і важкий. Треба було тягти його по воді до дерева. Шофер роззувався неохоче, боязко позираючи на воду. Він ще не вирішив остаточно: краще лізти в воду в чоботях чи роззувшись. "Мабуть, краще босому,— гадав він.— Все одно вода наллється за халяви. Глибина он яка, майже по стегно. А тоді ходи цідий день у мокрих чоботях". Але він так само уявляв собі, яка, напевне, холодна зараз вода в річці. Цим і скористався дід Момун.

— Ти не роззувайся, синку,— підскочив він до нього.— Ми підемо з Сейдахматом.

— Та не варто, аксакале,— заперечив, зніяковівши, шофер.

— Ти гість, а.ми тутешні, ти сідай до керма,—-умовив його дід Момун.

І коли вони з Сейдахматом, устромивши кілок у моток сталевого троса, потягли його по воді, Сейдахмат заволав не своїм голосом:

— Ой, ой, лід, а не вода!

Орозкул і Кокетай посміювалися поблажливо, бадьорили його:

— Терпи, терпи! Знайдемо чим зігріти тебе!

А дід Момун не видав ні звуку. Він навіть не відчув крижаного холоду. Втягши голову в плечі, щоб стати непомітнішим, ступав босими ногами по слизькому підводному камінню, благаючи бога лише про одне, щоб Орозкул не завернув його, щоб не прогнав, щоб не вилаяв при людях, щоб простив його, дурного, нещасного старого...

І Орозкул нічого не сказав. Він ніби й не помітив ретельності Момуна, не вважаючи його за людину. А в душі зловтішався, що все-таки зламав старого, який посмів бунтувати. "Отож-то,— єхидно

посміювався'Орозкул сам собі.— Приповз, упав мені в ноги. Ух, немає в мене великої влади, не таких би крутив у баранячий ріг! Не таких примусив би повзати в пилюці. Дали б мені хоча б колгосп або радгосп. Я б уже дав лад. Розпустили людей. А самі тепер бідкаються: голову, мовляв, не поважають, директора не поважають. Якийсь чабан, а з начальством розмовляє, як з рівним. Йолопи, влади недостойні! Хіба ж з ними треба так поводитись? Були часи, голови летіли — і ніхто ^нічичирк. Ото було — справді! А що тепер? Найнікчемні-ший з нікчемних і той здумав раптом перечити. Ну-ну, поповзай у мене, поповзай",— зловтішався Орозкул, позираючи іноді на Момуна.

А той, бредучи по крижаній воді, скорчившись, тягнув троса разом з Сейдахматом і радий був, що Орозкул, здається, простив його. "-Ти вже прости мене, старого, що так вийшло,— подумки звертався він до Орозкула.— Не стерпів учора. Поскакав до онука в школу. Самотній же він, от і жалієш. А сьогодні він до школи не пішов. Прихворів чогось. Забудь, прости. Ти ж мені теж не чужий. Думаєш, я не хочу щастя тобі й дочці? Якби бог дав, якби я почув крик немовлятка дружини твоєї, моєї дочки,— бодай не зійти мені з цього місця, хай бог ту ж мить візьме мою душу. Присягаюся, од щастя плакав би. Тільки ти не кривдь мою дочку, прости мене. А працювати — то поки я на ногах, я все зроблю. Все виконаю. Ти тільки скажи..."

Стоячи збоку на березі, баба жестами і всім виглядом своїм говорила старому: "Старайся, діду! Бачиш, він простив тебе. Роби, як я тобі кажу, і все владнається".

Хлопчик спав. Один раз тільки він прокинувся, коли десь прогуркотів постріл. І знову заснув. Вимучений учорашнім безсонням і хворобою, сьогодні він спав глибоким і спокійним сном. І в сні він відчував, як приємно лежати в ліжку, вільно простягтись, не відчуваючи, ні жару, ні холоду. Він проспав би, мабуть, дуже довго, коли б не баба з тіткою Бекей. Вони старалися розмовляти впівголоса, але забряжчали посудом, і хлопчик прокинувся.

— Держи ось велику миску. І блюдо візьми,— жваво шепотіла баба в передній кімнаті.— А я понесу відро й сито. Ох, поперек мій! Зморилась. Стільки роботи переробили. Але, слава богу, я така рада.

— Ой, не кажи, і я така рада. Вчора ладна була вмерти. Якби не Гульджамал,. наклала б руки на себе.

— Скажеш таке , —урезонювала баба.— Перцю взяла? Ходімо. Сам бог послав дар свій на примирення ваше. Ходімо, ходімо.

Виходячи з дому, вже на порозі, тітка Бекей спитала бабу про хлопчика:

— А він усе спить?

— Нехай поспить поки що,— відповіла баба.— Як буде готове, принесем йому шурпи гарячої.

Хлопчик більше не заснув. З двору чути було ходу й голоси. Тітка Бекей сміялася, і Гульджамал, і баба сміялись у відповідь їй. Долинали і якісь незнайомі голоси. "То, мабуть, ті люди, що приїхали вночі,— подумав хлопчик.— Виходить, вони ще не поїхали". Не чути, не видно було тільки діда Момуна. Де він? Що робить?

Прислухаючись до голосів знадвору, хлопчик ждав діда. Йому дуже хотілося поговорити з ним про маралів, яких він бачив учора. Скоро ж зима. Треба б їм сіна побільше залишити в лісі. Нехай їдять. Треба їх так приручити, щоб вони зовсім не боялися людей, а приходили б просто сюди через річку в двір. І тут їм давати щось таке, що вони найдужче люблять. Цікаво, що вони найдужче люблять? Телятко-маралятко привчити б, щоб воно скрізь ходило слідком. От здорово було б. Може б, воно і в школу ходило з ним?..

Хлопчик ждав діда, але той не показувався. А прийшов несподівано Сейдахмат. Дуже задоволений чимось. Веселий. Сейдахмат похитувавсь, усміхаючись сам собі. І коли він підійшов ближче, в ніс ударив дух спиртного. Хлопчик дуже не любив цей поганий, різкий дух, що нагадував йому про свавілля Орозкула, муки діда й тітки Бекей. Але, на відміну від Орозкула, Сейдахмат, коли напивався, добрішав, веселішав і взагалі ставав якийсь безневинно дурнуватий, хоч він і тверезий не дуже виблискував розумом. Між ним і дідом Момуном відбувалася в таких випадках приблизно така розмова:

— Чого посміхаєшся, як дурненький, Сейдахмате? І ти нализався?

— Аксакале, я тебе так люблю! Слово честі, аксакале, як батька рідного.

— Ех, у твої оце літа! Інші он машини ганяють, а ти язиком своїм не управляєш. Мені б твої літа, то я б принаймні на тракторі сидів би.

— Аксакале, в армії командир мені сказав, що я нездатний до такого діла. Зате я піхота, аксакале, а без піхоти — ні туди і ні сюди...

— Піхота! Ледащо ти, а не піхота. А дружина в тебе... У бога очей немає. Сто таких, як ти, не варті одної Гульджамал.

— Тому ми й тут, аксакале,— я один, і вона одна.

— Та що з тобою говорити. Здоровий, як бик, а розуму...— дід Момун безнадійно махав рукою.

— Му-у-у-у,— мукав і сміявся вслід йому Сейдахмат. А далі, зупинившись серед двору, починав співати свою

чудну, невість від кого почуту пісню:

З рудих, рудих гір Я приїхав на рудому жеребці, Гей, рудий купче, відчиняй двері, Будемо пнти руде вино!

З бурих, бурих гір-

Я приїхав на бурому бику.

Гей, бурий купче, відчиняй двері,

Будемо пити буре вино!..

І так могло тривати без кінця, бо приїжджав він з гір', на верблюді, на півні, на~ миші, на черепасі — на всьому, що могло рухатися. П'яний Сейдахмат подобався хлопчикові навіть більше, ніж тверезий.

І тому, коли появився підпилий Сейдахмат, хлопчик привітно усміхнувся йому.

— Ха! — вигукнув Сейдахмат здивовано.— А мені сказали, що ти хворієш. Та ти зовсім не хворієш. Ти чому не бігаєш по двору? Так не годиться...— Він повалився до нього на ліжко і, обдаючи духом спиртного напою та запахом сирого, свіжого м'яса, що йшов од його рук і одягу, заходився торсати хлопчика й цілувати. Щоки його, зарослі грубою щетиною, кололи обличчя хлопчикові.

— Ну, годі, дядю Сейдахмате,— попросив хлопчик.— А де дідусь, ти не бачив його?

— Дід твій там, теє... як його...— Сейдахмат непевно покрутив руками в повітрі.— Ми теє... Колоду витягали з води. Ну й випили, щоб зігрітися. А зараз він теє... м'ясо варить, Ти вставай. Давай одягайся — і ходімо. Як же такі Це неправильно. Ми всі там, а ти сам тут.

— Дідусь заборонив мені вставати,— сказав хлопчик.

— Та облиш ти, заборонив. Ходім подивимось. Таке не щодня буває. Сьогодні бенкет. І миска в жиру, і ложка в жиру, і рот у жиру! Вставай.

З п'яною незграбністю він заходився одягати хлопчика.

— Я сам,— спробував одмагатися хлопчик, відчуваючи якісь приступи запаморочення.

Та п'яний Сейдахмат не слухав його. Він вважав, що робить добре діло, оскільки хлопчика покинули самого дома, а сьогодні такий день, коли й миска в жиру, і ложка в жиру, і рот у жиру...

Похитуючись, хлопчик вийшов слідком за Сейдахма-том з дому. День у горах стояв вітряний, напівхмарний. Хмари хутко мчали по небу. І поки хлопчик перейшов чер рез веранду, погода двічі різко змінилася — від нестерпучо яскравого сонячного дня до неприємної похмурості. Хлопчик відчув, .як йому від цього заболіла голова. Дим вогнища, гнаний поривом вітру, вдарив в обличчя. В очах защипало. "Перуть, мабуть, сьогодні сорочки",— подумав хлопчик, бо вогнище завжди розкЛадали на подвір'ї, коли заходжувалися прати багато білизни і воду гріли на всі три сім'ї у величезнбму чорному казані. Одному той казан і підняти несила було. Тітка Бекей і Гульджамал піднімали його вдвох.

. _ Хлопчик любив, коли всі разом прали. По-перше, розкладали вогнище,— погратися можна з вогнем, не те що в хаті. По-друге, дуже цікаво розвішувати випрану білизну. Біле, синє, червоне ганчір'я на вірьовці прикрашає двір. Хлопчик любив і підкрадатися до білизни, що висіла на вірьовці, доторкатися щокою до вогкої тканини.

Цього разу ніякої білизни в дворі не було. А вогонь під казаном розвели сильний — казан, наповнений по вінця великими шматками м'яса, кипів, з нього стовпом підіймалася густа пара. М'ясо вже

уварилося: дух м'яса й запах вогнища лоскотали в носі, наповнили рот слиною. Тітка Бекей у новій червоній сукні, у нових хромових чоботях, запнута квітчастою хусткою, що збилася на плечі, нахилившись над вогнищем, знімала ополоником піну, а дід Момун, стоячи коло неї на колінах, перевертав головешки у вогнищі.

— Он він, твій дід,— сказав Сейдахмат хлопчикові.— Ходімо.

І сам тільки було затяг:

З рудих, рудих гір

Я приїхав на рудому жеребці,—

як з повітки виткнувся Орозкул, бритоголовий, з сокирою в руці, з засуканими рукавами сорочки.

— Ти де пропадаєш? — грізно гукнув він на Сейдахмата.— Гість тут дрова рубає,— кивнув він на шофера, що колов оцупки,— а ти пісні співаєш.

— Ну, це нам — раз, два, і готово,— заспокоїв його Сейдахмат, прямуючи до шофера.— Давай, брат, я сам.

А хлопчик підійшов до діда, що стояв на колінах біля вогнища. Він наблизився до нього ззаду.

— Ата,— сказав він. Дід не почув.

— Ата,— знову сказав хлопчик й торкнув діда за плече.

0,1 Дід оглянувся, і хлопчик не впізнав його. Дід теж був п'яний. Хлопчик не міг пригадати, щоб він бачив діда коли-небудь хоч

напідпитку. Якщо й траплялося таке, то хіба що десь на поминках іссик-кульських стариків, де го-. рілкою частують усіх, навіть жінок. Але щоб так просто — такого ще не бувало з дідом. ' <

Дід подивився на хлопчика якимсь далеким, дивним, диким поглядом. Обличчя його було розпашіле й червоне, а коли він упізнав онука, ще дужче почервоніло. Воно залилося палаючим вогнем і зразу ж поблідло. Дід квапливо підвівся з колін.

— Чого тобі, га?—глухо сказав він, пригортаючи до себе онука.— Чого тобі, га? Чого тобі? — І, крім цих слів, він не міг вимовити нічого, наче йому відібрало мову.

Його хвилювання передалося й хлопчикові. —

— Ти захворів, ата? —спитав він, стривожений.

— Ні-ні. Я так просто,— пробурмотів дід Момун.— Ти йди, походи трохи. А я тут дрова, теє... як його...

Він майже відштовхнув онука від себе й, ніби одвернувшись од усього світу, знову повернувся обличчям до вогню. Він стояв навколішки й не оглядався, нікуди не дивився, заклопотаний тільки собою й вогнем. Старий не бачив, як онук його розгублено потупцявся й пішов по двору, простуючи до Сейдахмата, що колов дрова.

Хлопчик не розумів, що сталося з дідом і що коїлося в дворі. І тільки підійшовши ближче до повітки, він звернув увагу на велику купу червоного свіжого м'яса, накиданого на шкуру, розстелену вовною вниз. По краях шкури ще сочилася блідими струминками кров. Трохи далі, куди викидали непотріб, собака гарчав, уминаючи тельбухи. Біля купи м'яса сидів навпочіпки, мов брила, великий, якийсь незнайомий темнолиций чоловік. . То був Кокетай. Він і Орозкул з ножами в руках

розбирали тушу. Спокійно, не хапаючись, перекидали вони розчленовані маслаки з м'ясом в різні місця на розтягнутій шкурі.

— Ласощі! А пахне ж як! — говорив басом чорний кремезний чоловік, принюхуючись до м'яса.

— Бери, бери, кидай на свою купу,— щедро пропонував йому Орозкул.— Бог дав нам із своєї череди в день твого приїзду. Таке не щодня буває.

Орозкул при цьому пихтів і те й робив, що вставав та погладжував свій тугий живіт, наче він об'ївся чимсь; і зразу було видно, що він уже добре хильнув. Важко дихав, сопів і рвучко підводив голову, щоб передихнути. Його м'ясисте, як коров'яче вим'я, обличчя лисніло од самовдоволення й ситості.

Хлопчик оторопів, холодом війнуло на нього, коли він побачив під стіною повітки рогату маралячу голову. Одру-бана голова валялася в пилюці, просякнутій темними плямами витеклоГ крови. Вона схожа була на корч, викинутий з дороги. Біля голови валялися чотири ноги з копитами, одрізані в колінних суглобах.

(Хлопчик з жахом дивився на цю страшну картину. Він не вірив своїм очам. Перед ним лежала голова Рогатої ма-тері-олениці. Він хотів тікати звідси, але ноги не слухалися. Він стояв і дивився на спотворену, мертву голову білої маралиці. Тої самої, що вчора ще була Рогатою матір'ю-оленицею, яка вчора ще дивилася на нього з того берега-добрими й уважними очима, тої самої, з котрою він подум-ки розмовляв і котру благав принести на рогах чарівничу колиску "з дзвіночком. Усе це несподівано перетворилося на безформну купу м'яса, обідрану шкуру, одрубані ноги й викинуту геть голову.

Треба було йому піти звідси, а він стояв, скам'янівши, не тямлячи,' як і чому все це сталося. Чорний кремезний чоловік, той, що розбирав тушу, вийняв з купи гостряком ножа нирку й простяг її хлопчикові.

— На, хлопчику, засмаж на жару, смачно буде,— сказав він.

Хлопчик не ворухнувся.

— Візьми! — наказав Орозкул.

Хлопчик простяг руку, не відчуваючи її; і стояв тепер, стискуючи в холодній руці ще теплу, ніжну нирку Рогатої матері-олениці. А Орозкул тим часом підняв за роги голову білої маралиці.

— Ох і важка! — погойдав він її.— Самі роги скільки важать.

Він поклав голову боком на колоду, взяв сокиру й заходився вирубувати роги з черепа.

— Оце роги! — примовляв він, з хряскотом всаджуючи лезо сокири під'корінь рогів.— Це ми дідові твоєму,— він підморгнув хлопчикові.— Як помре, поставимо роги йому на могилі. Нехай тепер скаже хто, що ми його не поважаємо. Куди вже більше! За такі роги не гріх хоч і сьогодні померти! — реготнув він, націлюючись сокирою.

Роги не піддавалися. Виявилось, не так просто їх вирушати. П'яний Орозкул рубав негаразд, і це бісило його. Голова впала з колоди. Тоді Орозкул заходився рубати її на землі. Голова одскакувала, а він ганявся за нею з сокирою.

Хлопчик здригався, щоразу мимохіть відступав, але не міг примусити себе піти звідси. Немов у кошмарному сновидінні, прикутий до місця страшною й незрозумілою силою, він стояв і дивувався з того, що оскліле, немиготливе око Рогатої матері-олениці не бережеться

сокири. Не мигне, не примружиться від страху. Голова давно вже вивалялася в бруді й пилюці, але око залишалося чисте й, здавалося, все ще дивиться на світ з німим, застиглим подивом, у якому застала його смерть. Хлопчик боявся, що п'яний Орозкул влучить в око.

А роги не піддавалися. Орозкул усе більше виходив із себе, лютував і, вже не розбираючи, бив по голові як попало — і обухом, і лезом сокири.

— Та так поламаєш роги. Дай мені,— підійшов Сейдахмат.

— Геть! Я сам! Чорта з два — поламаєш! — прохрипів Орозкул, замахуючись сокирою.

— Ну як хочеш,— плюнув Сейдахмат і пішов собі додому.

За ним подався й той самий чорний кремезний чоловік. Він таскав у мішку свою пайку м'яса.

А Орозкул з п'яною впертістю й далі четвертував за повіткою голову Рогатої матері-олениці. Можна було подумати, що він вершив довгоочікувану помсту.

— Ах ти, наволоч! — з піною коло рота стусав він голову чоботом, ніби мертва голова могла його чути.— Ну, ні, брешеш! — наскакував він з сокирою знову й знову. — Не я буду, якщо не доконаю тебе. На тобі! На тобі! — крушив він сокирою.

Череп тріщав, одлітали на всі боки уламки кісток.

Хлопчик коротко скрикнув, коли сокира випадково рубонула поперек ока. З розкраяної очниці линула темна, густа рідина. Вмерло око, зникло, спорожніло...

— Я й не такі голови можу розтрощити! І не такі роги обламаю! — гарчав Орозкул у нападі дикої злості й ненависті до цієї безневинної голови.

Нарешті йому вдалося проломити череп і в тімені, і на лобі. Тоді він кинув сокиру, вхопився обома руками за роги й, притискуючи ногою голову до землі, крутонув роги із звірячою силою. Він виривав їх, і вони затріщали, як коріння, коли його видирають з землі. То були ті самі роги, иа яких,— на благання хлопчика,— Рогата мати-олениця мала принести чарівну, колиску Орозкулові і тітці Бекей...

Хлопчикові стало погано. Він обернувся, упустив нирку на землю й поволі почвалав геть. Він дуже боявся, що впаде або його знудить тут же, на очах у людей. Блідий, з холодним, липким потом на лобі, він проходив мимо кострища, в якому ошаліло палахкотів огонь, над яким клу-бочилась гаряча пара з казана, біля якого, обернувшись до всіх спиною, сидів, як і раніше, обличчям до вогню

*

нещасний дід Момун. Хлопчик не став турбувати діда. Йому хотілося скоріше добратися до ліжка й лягти, вкритися з головою. Не бачити, не чути. Забути...

Ідучи, він зустрів тітку Бекей. Безглуздо виряджена, але з синьо-багровими синцями від Орозкулових побоїв на обличчі, худюща й недоречно весела, ганяла вона сьогодні в клопотні великого м'яса.

— Що з тобою? — зупинила вона хлопчика.

— В мене голова болить,— сказав він.

— Та любий ти мій, сердешний,— сказала вона раптом у нападі ніжності й заходилася обсипати його поцілунками.

Вона теж була п'яна. Од неї теж гидко тхнуло горілкою.

— Голова в нього болить,— бурмотіла вона розчулено.— Рідненький ти мій! Ти, мабуть, їсти хочеш?

— Ні, не хочу. Я хочу лягти.

— Ну то ходім, ходім, я тебе вкладу. Що ж ти будеш сам-самісінький лежати? Всі ж будуть у нас. І гості, й наші.. І м'ясо вже готове.— І вона повела його з собою.

Коли вони проходили знову мимо вогнища, із-за повітки з'явився Орозкул, упрілий і червоний, як хворе вим'я. Він переможно кинув біля діда Момуна маралячі роги, які він вирубав. Старий трохи підвівся.

Не дивлячись на нього, Орозкул підняв відро з водою й, перехиляючи його на себе, став пити обливаючись.

— Можеш помирати тепер,— кинув він, одриваючись од води, і знову припав до відра.

Хлопчик чув, як дід пробелькотів:

— Дякую, синку, дякую. Тепер і вмирати не страшно. Як же, пошана мені й повага, виходить...

— Я піду додому,— сказав хлопчик, почуваючи слабкість у тілі.

Тітка Бекей не послухалась.

— Нічого тобі там самому.— І майже силоміць повела його в свою хату. Поклала на ліжко в кутку.

В домі Орозкула все вже було готове до трапези. Наварено, насмажено, наготовано. Всім цим жваво порядкували баба й Гульджамал. Бігала між хатою і вогнищем надворі тітка Бекей. В чеканні великого м'яса злегка бавилися чаєм Орозкул і чорний кремезний Кокетай, напівлежачи на кольорових ковдрах, з подушками під ліктями. Вони одразу якось завеличалися і почували себе князями. Сейдахмат наливав їм чай на денце піал.

А хлопчик нишком лежав у'кутку, скований, напружений. Його знову морозило. Він хотів устати й піти собі, але боявся, що тільки він злізе з ліжка, як зараз же почне блювати. І тому він судорожно тримав у собі ту грудку, що застряла в горлі. Боявся ворухнутися зайвий раз.

Невдовзі жінки покликали Сейдахмата надвір. І він незабаром появився у дверях з горою м'яса, що парувало у великій емальованій мисціГ Він ледве доніс цю ношу й поставив її перед Орозкулом і Кокетаєм. Жінки внесли слідом за ним ще всякі страви.

Усі почали всідатися заново, приготували ножі й тарілки. Сейдахмат тим часом наливав горілки в склянки.

— Командиром горілки буду я,— реготав він, киваючи на пляшку в кутку.

Дід Момун прийшов останній. Дивний, аж надто жалюгідний вигляд проти звичайного мав сьогодні старий. Він хотів притулитися десь збоку, але чорний кремезний Кокетай великодушно запросив його сісти поруч нього.

— Проходьте сюди, аксакале.

— Спасибі. Ми тут, ми ж дома,— спробував одмовитися дід Момун.

— Але все ж таки ви найстарший,— наполягав Кокетай і посадив його між собою і Сейдахматом.— Вип'ємо, аксакале, з нагоди такого успіху вашого. Вам перше слово.

Дід Момун невпевнено прокашлявся.

— За мир у цьому домі,— сказав він вимучено.— А там, де мир, там і щастя, діти мої.

— Правильно, правильно! — підхопили всі, перехиляючи стакани в горлянки.

— А ви чого ж? Ні, так не піде! Бажаєте щастя зятеві й дочці, а самі не п'єте,— дорікнув Кокетай зніяковілому дідові Момуну.

— Ну хіба що за щастя, я що ж,— заквапився старий. На подив усім, він вихилив до дна майже повну склянку горілки й, оглушений, замотав старою головою.

— Оце здорово!

— Наш старий нерівня іншим!

— Молодець ваш старий!

Усі сміялися, всі були задоволені, всі хвалили діда.

В приміщенні стало жарко й душно. Хлопчик лежав у тяжких муках, його весь час нудило. Він лежав, заплющивши очі, й чув, як сп'янілі люди жвакали, гризли, сопли, пожираючи м'ясо Рогатої матері-олениці, як пригощали одне одного смачними шматками, як цокалися замизканими склянками, як складали в миску обгризені кістки.

— Не м'ясо, а молодий жеребчик! — похвалив Коке"и тай, приплямкуючи губами.

— А що ж ми, йолопи, чи що, жити в горах і не їсти такого м'яса,— говорив Орозкул.

— Правда, чого ж ми тут живемо,— підтакував СейЧ дахмат.

Усі хвалили м'ясо Рогатої матері-олениці: і баба, і тітка Бекей, і Гульджамал, і навіть дід Момун. Хлопчикові теж тицяли й подавали на тарілці м'ясо й інші страви. Але він одмовлявся, і, бачачи, що він нездужає, п'яні дали йому спокій.

Хлопчик лежав, зціпивши зуби. Йому здавалося, що так легше буде стримати нудоту. Та ще більше мучило його усвідомлення своєї безпорадності, те, що несила було щось вдіяти з цими людьми, які вбили Рогату матір-олени-цю. І в своєму дитячому праведному гніві, в розпачі хлопчик придумував усілякі способи помсти, як би він міг їх покарати, примусити зрозуміти, яке страхітливе злодіяння вони вчинили. Але нічого кращого не міг придумати, як тільки подумки покликати на допомогу Кулубека. Еге ж, того самого хлопця в солдатському бушлаті, що приїжджав з молодими шоферами по сіно тої хуртовинної ночі. Це була єдина людина з усіх, кого знав хлопчик, хто міг би подолати Орозкула, сказати йому всю правду в очі.

... На поклик хлопчика Кулубек примчав на вантажній машині, вискочив з кабіни з автоматом напоготові:

— Де вони?

— Там вони!

Побігли вдвох до хати Орозкула, шарпнули двері.

— Ні з місця! Руки вгору! — грізно наказав Кулубек з порога, націлюючись автоматом.

Всі отетеріли. Заціпеніли від страху хто де сидів. Шматки позастрявали їм у горлянках. З маслаками в масних руках, з масними щоками й масними ротами, нажерті, п'яні, вони не могли навіть ворухнутися.

— Ану, встань, гадино! — Кулубек приставив автомат до скроні Орозкула, і той затрусився весь, затинаючись, упав до ніг Кулубека.

— Зми-ло-ло-сердься, не-не вбивай ме-ме-мене! Та Кулубек був невблаганний.

— Виходь, гадино! Кінець тобі! — Міцного штурхана він дав під жирну задницю Орозкулові, примусив його підвестися, вийти з дому.

І всі, хто був, перелякані й мовчазні, вийшли в двір.

— Ставай до стіни! — наказав Кулубек Орозкулові.— За те, що ти вбив Рогату матір-оленицю, за те, що ти вирубав їй роги, на яких вона приносила колиску,— тобі смерть!

Орозкул упав у пилюку. Почав повзати, вити, стогнати:

— Не вбивайте, в мене ж і дітей немає. Сам я на всьому світі. Ні сина в мене, ні дочки...

Де й поділися його зарозумілість, його пиха! Жалюгідний і нікчемний боягуз. Такого навіть убивати не схотілося.

— Гаразд, не будемо вбивати,— сказав хлопчик Кулу-бекові.— Але нехай цей чоловік піде звідси геть і більше ніколи не повертається. Не потрібен він тут. Нехай іде геть.

Орозкул підвівся, підтягнув штани і, боячись озирнутись, затюпав геть — тлустий, одутлий, з обвислим галіфе. Та Кулубек зупинив його:

— Стривай! Ми тобі скажемо останнє слово. У тебе ніколи не буде дітей. Ти злий і негідний чоловік. Тебе ніхто тут не любить. Тебе не любить ліс,, ні одно дерево, навіть жодна травинка тебе не любить. Ти фашист. Геть звідси — і щоб назавжди. Ану, хутчій!

Орозкул побіг не оглядаючись.

— Шнель! Шнель! — реготав йому вслід Кулубек і для страху пальнув з автомата в повітря.

Радів хлопчик і святкував перемогу. А коли Орозкул зник з очей, Кулубек сказав іншим, що винувато стояли біля дверей:

— Як же ви жили з такою людиною? І не соромно вам? Хлопчик відчув полегшення. Звершено справедливий

суд. І так він повірив у свою мрію, що забув, де він, з якої нагоди пиячили в домі Орозкула.

...Вибух реготу вернув його з того блаженного стану. Хлопчик розплющив очі, прислухався. Діда Момуна в кімнаті не було. Вийшов, мабуть, кудись. Жінки, прибирали посуд. Готувалися подавати чай. Сейдахмат щось голосно розповідав. Його слухали й сміялися.

— Ну, і що далі?

— Розповідай!

— Ні, слухай, ти розкажи, ти повтори ще раз,— мало не вмираючи од сміху, просив Орозкул.— Як ти його налякав? Ой, не можу!

— Так отож,— Сейдахмат охоче заходився знову все переповідати.— Тільки ми почали під'їжджати до маралів, а вони стояли на узліссі, всі три. Тільки ми прив'язали коч ней до дерев, старий мій раптом хапає мене за руку. "Не можемо,— каже,— ми стріляти маралів. Ми — бугинці, діти Рогатої матері-олениці!" А сам дивиться на мене, як дитина. Благає очима. А я — хоч стій, хоч падай —1 сміх мене душить. Та не засміявся. А, навпаки, так це серйозно. "Ти що,— кажу,— в тюрму хочеш попасти?" — "Ні",— каже він. "А ти знаєш, що це байські казки, вигадані в темні байські часи, щоб ото бідняків залякувати?" А він тоді й рота роззявив. "Та що ти?" — каже. "Отож-то,— кажу,— ти ці балачки облиш, а ні — то не подивлюся, що старий, напишу на тебе куди слід". — — Ха-ха-ха} — зареготали всі присутні. . І найдужче Орозкул. Уже хто, а він реготав собі в усо-лоду.

— Ну, а тоді підкрадаємося ми. Інший би звір давно шугонув би, і сліду не стало, а ці недоумки марали не тікають, ніби й не бояться нас. Ну, тим краще, думаю,— вихваляючись, розповідав п'яний Сейдахмат.— Я попереду з рушницею. Старий за мною. І тут мене сумнів узяв. У житті я ще й горобця не підстрелив. А тут таке діло. Не влучу — рвонуть по лісі, і шукай їх. Спробуй дожени їх. Утечуть за перевал. Кому це треба, таку дичину упускати? А старий у нас мисливець, на ведмедя ходив колись. Я йому й кажу: "Ось тобі рушниця, старий, стріляй". А він нізащо! "Сам,— каже,— стріляй". А* я йому: "Та я ж п'яний",— кажу. А сам хитаюся, наче на ногах не встою. А він бачив, коли ми вивезли дерево з річки, з вами ж разом пляшечку розпили. От я й прикинувся.

— Ха-ха-ха!..

— "Я не влучу,— кажу,— й втечуть марали, вдруге не вернуться. А нам з порожніми руками не варто повертатися. Сам знаєш. А то дивись. Чого нас сюди послали?" Мовчить, а рушниці не бере. "Ну,— кажу,— як хочеш". Кинув я рушницю і ніби пішов собі. Він за мною. "Мені,— я кажу, — однаково, вижене мене Орозкул, піду в радгосп працювати. А ти куди на старість?" Мовчить. І я так собі, потихеньку, для картини ніби:

З рудих, рудих гір

Я приїхав на рудому жеребці.

Гей,'рудий купче, одчиняй двері!..

— Ха-ха-ха!..

— Повірив, що я й справді п'яний, Пішов по рушницю.

Я теж вернувся. Поки ми сперечалися, марали відійшли трохи далі. "Ну,— кажу,— дивись, утечуть, не доженеш. Стріляй, поки вони не налякані". Взяв старий рушницю. Почали підкрадатись. А він усе шепоче, як несповна розуму: "Прости мене, Рогата мати-оленице, прости..." А я йому своє: "Дивись,— кажу,— промажеш — тікай разом з маралами куди очі бачать, краще не вертайся".

— Ха-ха-ха!.. —с

В п'яному чаду й реготі хлопчикові ставало все жаркіше й задушливіше, голова розколювалась від болю, що розбухав і не вміщався в голові. Йому здавалося, що хтось стусав ногами його голову, що хтось рубав його голову сокирою. Йому здавалося, що хтось цілиться сокирою в його очі, і він крутив головою, щоб увихнутися. Знемагаючи від жару, він раптом опинився в холодній-холодній річці. Він став рибою. Хвіст, тулуб, плавці — все риб'яче, тільки голова лишалася своя та ще й боліла. Він поплив у приглушеній, темній підводній прохолоді, думаючи

про те, що тепер назавжди залишиться рибою і ніколи не повернеться в гори. "Не вернуся,— говорив він сам собі.— Краще бути рибою, краще бути рибою..."

І ніхто не помітив, як хлопчик зліз із ліжка і вийшов з дому. Він ледве встиг зайти за ріг, як його знудило й він став блювати. Хапаючись за стіну, хлопчик стогнав, плакав і крізь сльози, задихаючись од ридань, бурмотів:

— Ні, я краще буду рибою. Я попливу звідси. Я краще буду рибою.

А в домі Орозкула за вікнами реготали й вигукували п'яні голоси. Той дикий регіт оглушував хлопчика, завдавав йому нестерпного болю й мук. Йому здавалося, що погано йому від того, що він чує той страхітливий регіт. Віддихавшись, він пішов по двору. У дворі не було нікого. Біля згаслого вогнища хлопчик наткнувся на смертельно п'яного діда Момуна. Старий лежав тут у пилюці поруч з вирубаними рогами Рогатої матері-олениці. Одрубок маралячої голови гриз собака. Більше нікого не було.

Хлопчик нахилився до діда, поторсав його за плече.

— Ата, ходім додому,— сказав він.— Ходім.

Старий не відповідав, він нічого не чув, він не міг підвести голови. Та й що він міг відповісти, що міг сказати?

— Ну вставай, ата, ходімо додому,— просив хлопчик.

Хтозна, чи розумів він розумом своїм дитячим, чи невтямки йому було, що старий Момун лежав тут у розплату за свою казку про Рогату матір-оленицю, що не з своєї волі посягнув він на те, що сам же вселяв йому все життя,— на пам'ять предків, на совість і заповіти свої, що пішов він на це заради бідолашної своєї дочки, заради нього ж, онука...

І тепер, повержений горем та ганьбою, старий лежав, мов убитий, ниць, не обзиваючись на голос хлопчика...

Хлопчик присів коло діда, намагаючись розворушити його.

— Ата, ну підведи голову,— просив він. Хлопчик був блідий, рухався мляво, руки й губи тремтіли.— Ата, це я. Ти чуєш? — говорив він.— Мені дуже погано,— заплакав він.— У мене голова болить, дуже болить.

Старий застогнав, ворухнувся, але не міг отямитись.

— Ата, а Кулубек приїде? — спитав раптом хлопчик крізь сльози.— Скажи, Кулубек приїде? — термосив він його.

Він примусив Момуна перекинутися на бік і здригнувсь, коли до нього повернулося обличчя п'яного діда, заляпане грязюкою і пилом, з жалюгідною скуйовдженою борідкою, і привиділася хлопчикові в ту хвилину голова білої мара-лиці, порубана допіру сокирою Орозкулаі Хлопчик одсах-нувся від страху і, задкуючи од діда, промовив:

— Я стану рибою. Ти чуєш, ата, я попливу звідси. А як прийде Кулубек, скажи йому, що я зробився рибою.

Старий нічого не відповів.

Хлопчик почвалав далі. Спустився до річки. І ступив просто в воду...

Ніхто ще не знав, що хлопчик поплив рибою по річці. Надворі лунала п'яна пісня:

З горбатих, горбатих гір Я приїхав на горбатому верблюді. Гей, горбатий купче, одчиняй двері, Будемо пити гірке вино!..

Ти поплив. Не дочекався ти Кулубека. Як шкода, що не дочекався ти Кулубека. Чому ти не побіг на дорогу? Коли б ти довго біг по дорозі, то неодмінно зустрів би його. Ти впізнав би його машину здалеку. І тільки б ти підняв руку, він одразу зупинився б.

— Ти куди?— спитав би Кулубек.

— Я до тебе! —-відповів би ти.

І І він узяв би тебе в кабіну. І ви поїхали б. .Ти і Кулу-ібек. А попереду по дорозі скакала б ні для кого невидима ! Рогата мати-олениця. Але ти бачив би її. і

Однак ти поплив. Чи ти знав, що ніколи не станеш рибою. Що не допливеш до Іссик-Кулю, не побачиш білого пароплава і не скажеш йому: "Добридень, білий пароплаве, це я!"

Одне лише можу сказати тепер: ти відкинув те, з чим не мирилася твоя дитяча душа. І в цьому моя втіха. Ти прожив, як блискавка, що раз зблиснула і згасла. А блискавки викрешує небо. А небо вічне. І в цьому моя втіха.

І в тому ще, що дитяча совість у людині — як зародок у зерні, без зародка зерно не проростає. І що б там не чекало нас у світі, правда перебуде віки, поки народжуються і вмирають люди...

Прощаючись із тобою, я повторюю твої слова, хлопчику: "Добридень, білий пароплаве, це я!"